

ТЕХНІКА ДИТЯЧОГО ПСИХОАНАЛІЗУ

Анна ФРОЙД

Copyright © 1927; 2008

Лекція перша ВСТУП ДО ДИТЯЧОГО ПСИХОАНАЛІЗУ

Важко сказати що-небудь про аналіз у дитячому віці, якщо попередньо не з'ясувати питання про те, у яких випадках взагалі є в ньому потреба, а в яких немає. Як відомо, Меланія Клейн (Берлін) детально займалася цим питанням у своїх працях і в доповідях на останніх психоаналітичних конгресах. Вона обстоює точку зору, згідно з якою за допомогою аналізу можна ліквідувати психічне порушення у дитини або, принаймні, спробувати виправити його. Вона йде навіть далі і вважає, що аналіз може стати у пригоді й у процесі виховання нормальної дитини. З другого боку, під час обговорення даного питання на одному з наших засідань минулого року з'ясувалось, що більшість віденських психоаналітиків захищає інший погляд, відповідно до якого аналіз дитини може мати місце лише у випадку наявності інфантильного неврозу. Мабуть, мій курс мало чим допоможе з'ясуванню цього питання. Єдине, що можу зробити, – це повідомити, в яких випадках я застосовувала аналіз, коли це рішення виявлялося правильним і коли проведення його зазнавало невдачі внаслідок внутрішніх або зовнішніх ускладнень. Зрозуміло, досягнуті успіхи спонукали нас до проведення нових аналізів, а невдачі відлякували від цього наміру. Взагалі, я вважаю, що застосування аналізу до дітей є занадто важким, дорогим і складним, що в деяких випадках з його допомогою можна зробити дуже багато, в інших – він майже нічого не дає. Таким чином, ми дійшли висновку, що психологічний аналіз дітей потребує деяких змін або ж повинен застосовуватися лише за певних умов. Інакше від нього слід просто відмовитись. [...]

Починаючи з минулого року, я не раз одержувала запрошення викласти на семінарі приклади аналізу дитини й обговорити на ньому спеціальну техніку дитячого аналізу. Досі я завжди відхиляла ці пропозиції, боялась, що все, що можна сказати з цього питання,

видається занадто банальним. Спеціальна техніка дитячого аналізу, наскільки вона взагалі можлива, впливає з одного дуже простого положення: дорослий, принаймні в більшості випадків, є зрілою і незалежною істотою, а дитина – незрілою і несамостійною. Само собою зрозуміло, що такі різні об'єкти потребують й абсолютно несхожих методів.

Протягом останніх двох з половиною років я мала нагоду піддати тривалому аналізу близько десяти дитячих випадків і надалі спробую викласти свої спостереження в тому вигляді, у якому вони, імовірно, впали б в око кожному з вас за тих же самих сприятливих умов.

Отже, ми будемо дотримувати фактичного стану речей у деталях аналізу і почнемо з ф о р м у в а н н я н а с т а н о в л е н н я дитини до початку аналітичної роботи.

Розглянемо насамперед аналітичну ситуацію у дорослого пацієнта. Людина відчуває себе хворою внаслідок якихось складностей у своєму власному Я, у своїй роботі, в насолоді життям. З певних міркувань вона довіряється терапевтичній силі аналізу або певному аналітику і наважується шукати в нього допомоги. Я знаю, що не завжди все так просто. Не завжди самі лише внутрішні проблеми спонукають людину звернутися до психоаналітика. Часто таким поштовхом до цього стає конфлікт із зовнішнім світом, який породжується цими внутрішніми проблемами. Насправді рішення звернутися до психоаналітика не завжди приймається самостійно; дуже часто велику роль тут відіграють наполегливі прохання родичів або близьких людей. Іноді це ускладнює аналітичну роботу. Не завжди вдається досягти і глибокої довіри до аналізу чи до аналітика. Однак бажана для лікування ідеальна ситуація полягає в тому, щоб *пацієнт за власним бажанням вступає у союз з аналітиком* проти певної частини свого власного духовного життя.

Такого стану речей, зрозуміло, ніколи не можна досягти в дитини. Рішення про аналіз ніколи не виходить від маленького пацієнта, воно завжди йде від його батьків або від інших

дорослих. Дитину не питають про її згоду. І навіть якби їй поставили таке запитання, вона не має можливості винести своє судження і знайти відповідь на нього. Аналітик – чужий для неї, а сам аналіз – щось невідоме. Але найскладніше полягає в тому, що і хвороба в багатьох випадках зовсім не є хворобою для дитини, яка часто навіть не відчуває ніякого порушення; лише люди, котрі оточують її, страждають від симптомів цієї хвороби або, простіше кажучи, від поганої поведінки дитини. Таким чином, коли маємо справу з маленькою особою, то відсутнє все те, що здається вагомим у ситуації з дорослою людиною: усвідомлення хвороби, добровільне рішення про лікування і воля до одужання.

Не кожний аналітик, який працює з дітьми, враховує цю серйозну перепону в роботі. З праць Меланії Клейн, наприклад, ви дізнались, як вона справляється з цими несприятливими умовами і яку техніку виробила в даному разі. Навпаки, мені здається доцільним спробувати створити і у випадку роботи з дитиною ту ситуацію, яка виявилася такою сприятливою для дорослої людини, тобто викликати в неї якимось чином готовність до лікування і згоду на нього.

За тему моєї першої лекції я беру шість різних випадків у віці між шістьма і одинадцятьма роками; я хочу показати вам, як мені вдалося зробити маленьких пацієнтів “доступними для аналізу” подібно до дорослих людей, тобто створити у них ситуацію усвідомлення хвороби, викликати довіру до аналізу й аналітика та перетворити стимул до лікування із зовнішнього на внутрішній. Розв’язання цього завдання потребує для аналізу дитини *підготовчого періоду*, який ми не зустрічаємо при аналізі дорослого. Я підкреслюю: все що робиться протягом цього періоду, ще не має нічого спільного із справжньою аналітичною роботою, тобто тут ще й не йдеться про переведення у свідомість позасвідомих процесів або про аналітичний вплив на пацієнта. Йдеться лише про переведення певного небажаного стану в інший – бажаний стан за допомогою всіх засобів, якими володіє доросла людина стосовно дитини. Цей підготовчий період – власне кажучи, “тренінг”, що передує аналізу, – буде тим тривалішим, чим більше початковий стан дитини відрізняється від описаного вище стану ідеального дорослого пацієнта.

Однак не слід думати, що ця робота занадто важка: крок, який треба зробити, іноді буває не таким уже й великим. Я пригадую один

випадок з маленькою шестирічною дівчинкою, яка була минулого року під моїм наглядом протягом трьох тижнів. Я повинна була встановити, чи є малорухома і важка психіка дитини, яка важко піддається вихованню, результатом вродженої схильності і незадовільного інтелектуального розвитку, чи в даному разі йдеться про особливо загальмовану і запущену дитину. Докладніший розгляд виявив наявність надзвичайно важкого для цього раннього віку *неврозу нав’язливості* при розвинутому інтелекті і дуже гострій логіці. В даному випадку весь підготовчий період проходив дуже просто. Маленька дівчинка була вже знайома з двома дітьми, з якими я провела аналіз; уперше вона з’явилась до мене на прийом зі своєю подругою, яка була дещо старшою за неї. Я не говорила з нею ні про що особливе, і дала їй лише змогу трохи звикнути до чужого оточення. Наступного разу, коли вона з’явилась до мене сама, я розпочала перший наступ. Сказала їй, що вона, звичайно, знає, чому до мене приходили двоє знайомих їй дітей: один – тому що ніколи не міг сказати правду і хотів позбутися цієї звички, інша – тому що занадто багато плакала і сама журилася через це. Чи не послали і її до мене з тих самих міркувань?. На це вона прямо відповіла: “В мені сидить чорт. Чи не можна його вигнати?” У першу мить я була вражена цією несподіваною відповіддю, але потім сказала, що це можна зробити, але то – зовсім нелегка робота. І якщо я спробую зробити це разом з нею, то вона повинна виконувати багато такого, що не буде зовсім до маку. (Зрозуміло, я мала на увазі, що їй доведеться розповісти мені все.) Вона на хвилину серйозно замислилася і потім сказала мені: “Якщо ти вважаєш, що то єдиний засіб, за допомогою якого це можна зробити, і до того ж швидко, я згодна”. Таким чином, вона *добровільно зголосилася* виконувати головне аналітичне правило. Адже на початку ми і від дорослого не вимагаємо більшого. Воднораз вона цілком усвідомлювала і важливість тривалого лікування.

Через три тижні батьки дівчинки завагалися, чи залишити її у мене для аналізу, чи лікувати іншим способом. Вона також була дуже занепокоєна, не хотіла відмовлятися від надії на одужання, котра виникла у неї, і з усе більшою наполегливістю вимагала, щоб я звільнила її від чорта протягом трьох чи чотирьох днів. Після цього вона мала виїхати. Я переконувала її, що це неможливо, що це вимагає тривалого сумісного перебування. Я не могла пояснити їй це за допомогою цифр, бо

вона ще не володіла відповідними арифметичними знаннями через свої численні затримки, хоча вже була шкільного віку. У відповідь на це вона всілася на підлозі і вказала мені на малюнок килима. “Чи треба для цього стільки днів, – сказала вона, – скільки червоних цяточок є тут? Або ж і ще стільки, скільки зелених цяток?”. Я пояснила їй, яка велика кількість сеансів потрібна для лікування, за допомогою невеликих овалів на малюнку мого килима. Вона чудово це зрозуміла і, оскільки прийняла рішення лікуватись, то доклала всіх зусиль, щоб переконати своїх батьків у потребі тривалої спільної роботи зі мною.

Ви скажете, що в даному разі тяжкість неврозу полегшила аналітику роботу. Однак я гадаю, що такий погляд був би помилковим. Як приклад, я наведу вам інший випадок, у якому підготовчий період проходив аналогічно, хоча тут про справжній невроз не могло бути й мови.

Близько двох з половиною років тому до мене привели одинадцятирічну дівчинку, виховання якої завдавало великих труднощів її батькам. Вона походила із заможної дрібно-буржуазної родини; родинні стосунки були вельми несприятливими: батько – млява людина із слабким характером, мати померла багато років тому, стосунки з мачухою та молодшим зведеним братом мали ворожий характер через багато обставин. Ціла низка крадіжок, вчинених дитиною, безкінечні випадки грубої брехні, потайність та нещирість у серйозніших і дрібніших питання змусили матір звернутися за порадою до домашнього лікаря, який направив дівчинку до аналітика. В даному разі аналітична “угода” була також простою. “Батьки не можуть з тобою нічого зробити, – сказала я. – Отже, лише з їхньою допомогою ти ніколи не вийдеш із стану постійних сцен і конфліктів. То може, ти спробуєш здійснити це за допомогою сторонньої людини?”. Вона відразу взяла мене у спільники проти батьків подібно до того, як згадана вище маленька пацієнтка, котра страждала на невроз нав’язливості, взяла мене у спільники проти свого чорта. Тут усвідомлення хвороби (неврозу нав’язливості) було, очевидно, замінене на усвідомлення конфлікту, однак спільний для обох випадків діючий фактор мав різні джерела. Спосіб дій у цьому разі був запозичений мною в Айхгорна, який використовує його під час виховання безпритульних дітей. Вихователь, каже Айхгорн, повинен насамперед стати на точку зору безпритульного і припустити, що він правий у своєму ставленні до людей, які його оточують. Лише таким

чином він зможе працювати разом із своїм вихованцем, а не проти нього. Я хотіла б тут відзначити, що для такого роду роботи позиція Айзгорна набагато вигідніша за позицію аналітика. Він уповноважений містом чи державою вдаватися до тих чи інших заходів і має за собою авторитет службової особи. Аналітик же, як це відомо дитині, одержує повноваження і платню від батьків; він завжди потрапляє у невідгідне становище, коли діє проти своїх довірених осіб, – навіть якщо це і в їхніх інтересах. І, справді, під час будь-яких важливих переговорів з батьками цієї дитини я завжди відчувала, що у мене нечисте сумління щодо них, а через кілька тижнів змушена була припинити аналіз з причин зовнішнього характеру, а саме через небажання батьків його продовжувати, хоча я певна, що досягнуті внутрішні передумови дали б змогу забезпечити успіх.

Проте, як би там не було, в обох цих випадках легко можна було створити передумови, потрібні для початку аналізу: усвідомлення хвороби і згода на аналіз. Перейдемо тепер до розгляду іншого крайнього випадку, коли не вдається створити жодної із згаданих умов.

Такий випадок у мене трапився з десятирічним хлопчиком, котрий мав симптоми багатьох страхів, нервозності, потайності та дитячих перверзних дій. Протягом останніх років він здійснив кілька дрібних крадіжок та одну велику. Конфлікт з батьками не був відкритим, свідомим. При поверховому вивченні пацієнта не можна було знайти нічого, що свідчило б про усвідомлення ним свого загально безрадісного становища або про бажання змінити його. Ставлення пацієнта до мене було вкрай негативним і недовірливим, єдине, до чого він прагнув, – це не допустити розкриття його сексуальних таємниць. У даному разі я не могла застосувати жодного з двох прийомів, що виявилися такими успішними в інших двох випадках. Я не могла увійти у спілку з його свідомим Я проти тієї частини його ества, що відкололась, оскільки він зовсім не помічав такого внутрішнього розщеплення. Я не могла бути його спільницею і в його боротьбі з навколишнім світом, з яким він, наскільки це усвідомлював, був пов’язаний сильними почуттями. Шлях, котрим я могла піти, був, очевидно, іншим, важчим й опосередкованішим. Йдеться про те, щоб не прямо, а опосередковано нав’язати себе людині, яка вважала, що цілком обійдеться без мене.

Я спробувала різні засоби. Довгий час майже нічого не робила, лише пристосовувалась

до його примх і підроблялася всіма прямими і непрямими шляхами під його настрій. Якщо він приходив на сеанс у веселому настрої, я теж була веселою, якщо він був серйозним або пригніченим, я поводи́ла себе так само. Якщо він волів під час сеансу сидіти під столом замість того, щоб ходити, сидіти або лежати, то я поводи́ла себе так, неначе це було цілком нормально, піднімала скатертину і розмовляла з ним. Якщо він з'являвся з мотузкою в кишені і показував мені, як вив'язує вигадані вузли і робить різні фокуси, то я показувала йому, що вмю робити ще складніші вузли і ще цікавіші фокуси. Якщо він кривив рота, то я це робила ще більше, а коли він пропонував мені поспробувати, хто з нас сильніший, то я намагалась довести, що набагато сильніша від нього. Я наслідувала його і в бесідах на різні теми – від пригод морських піратів і географічних даних до колекцій марок і любовних історій. Протягом усіх цих розмов жодна з тем не здавалася мені сумнівною або такою, що не відповідала його віку. А мої повідомлення були побудовані так, що жодного разу не викликали у нього недовіри або породили підозру, що за ними прихована виховна мета. Я поводи́ла себе, неначе в кінофільмі чи в романі пригод, які не переслідують жодної іншої мети, крім тієї, щоб захопити глядача або читача й автора, який пристосовується до інтересів і потреб своєї публіки. І, справді, насамперед я хотіла викликати і н т е р е с хлопчика до своєї особи. Те, що протягом цього підготовчого періоду я дуже багато дізналася про його поверхові інтереси і нахили, було непередбаченим, але дуже бажаним побічним вирашем.

Згодом до цих стосунків з пацієнтом я додала ще один нюанс. Непомітно я стала к о р и с н о ю для нього: друкувала йому під час сеансів його листи на друкарській машинці, охоче допомагала записувати його “сни наяву” та вигадані ним історії, якими він дуже пишався, і навіть виготовляла для нього різні дрібнички. Для однієї маленької дівчинки, яка у цей же час проходила підготовчий період, я під час сеансів посилено займалася в'язанням і поступово одягнула всіх її ляльок та іграшкових звірів. Таким чином, я розвинула другу прийнятну якість: я не лише викликала інтерес у пацієнта, але стала ще й к о р и с н о ю для нього. Побічним вирашем цього другого періоду було те, що завдяки друкуванню листів та вигаданих історій я потроху дізналась про його знайомства й фантазії.

Але згодом до всього цього приєдналося ще дещо – набагато важливіше. Я дала йому зрозуміти, що, піддаючись аналізу, він одержує величезні практичні переваги: наприклад, дії, за які його, як правило, карали, не викликають таких наслідків, якщо спершу про них дізнається аналітик, а від нього вже вихователі. Отож він звик вдаватися до аналізу як до захисту від покарання, а до моєї допомоги – для залагоджування необдуманих учинків; він просив мене покласти на місце вкрадені ним гроші або ж звирявся у негарних вчинках, про які мав би розказати батькам. Він перевіряв, наскільки я йому корисна, безліч разів, перш ніж вирішив справді повірити мені. Але потім у нього не лишилося жодних сумнівів: я стала для нього не лише ц і к а в о ю і к о р и с н о ю, а й дуже с и л ь н о ю о с о б и с т і с т ю, без допомоги якої він не міг уже обійтись. Завдяки цим трьом якостям я стала потрібною для нього, і можна було б навіть сказати, що він опинився у стані повної залежності і перенесення. Цього моменту я тільки й чекала, щоб енергійно почати вимагати від нього – не у формі словесного наказу і не одразу – відповідної к о м п е н с а ц і ї, а саме: видачі всіх його таємниць, необхідних для аналізу. На це пішло ще кілька найближчих тижнів, і лише після цього можна було розпочати справжній аналіз.

Ви бачите, що я в даному разі зовсім не намагалася викликати у дитини усвідомлення хвороби, згодом це з'явилося само собою зовсім іншим чином; на цьому етапі завдання полягало лише в тому, щоб створити міцний зв'язок між нами, потрібний для подальшого аналізу.

Однак, боюсь, що після такого детального опису у вас склалося враження, неначе весь сенс підготовчого періоду полягає саме у створенні такого зв'язку. Спробую розвіяти це враження за допомогою інших прикладів, проміжних між неведеними тут крайніми.

Мені було запропоновано провести аналіз іншого десятирічного хлопчика, у якого останнім часом розвинувся вельми неприємний і загрозливий для спокою оточуючих симптом, а саме: *бурхливі напади люті*, що починалися без помітних зовнішніх причин. Це тим більше дивно, що взагалі дитина була загальмованою і боязкою. В даному разі мені легко вдалося завоювати довіру пацієнта, з яким я вже була знайома раніше. Рішення – пройти аналіз – цілком збігалося з його власними намірами, оскільки його молодша сестра вже лікувалась у мене і тепер явно мала переваги у сім'ї порівняно з ним. Це в нього викликало заздрість

і стимулювало до контакту зі мною. Незважаючи на це, я ніяк не могла знайти справжньої відправної точки для аналізу. Пояснити це було неважко. Хоча він частково усвідомлював свої жахи як хворобливий стан і хотів позбутися їх та інших затримок. Однак з основними симптомами, з нападами люті все було навпаки. Він, без сумніву, пишався ними, розглядав їх як щось таке, що відрізняє його від інших, хай навіть не у кращий бік. Йому були приємні турботи батьків, викликані його станом. Таким чином, він у певному розумінні зріднився з цим симптомом і, напевно, боровся б за його збереження, якби було зроблено спробу знищити цей симптом за допомогою аналізу. Тож я скористалася дещо прихованим і не зовсім чесним прийомом. Вирішила посварити пацієнта з цією частиною його ества. Примушувала його описувати мені свої напади люті і кожного разу, коли вони ставалися, я удавала, що страшенно здивована тим, що з ним трапилося. Я розпитувала його, наскільки він взагалі може володіти собою в такому стані і порівнювала його шаленство з поведінкою душевнохворого, якому навряд чи вже потрібна була моя допомога. Це спантеличило і налякало хлопчину, оскільки у його честолюбні розрахунки зовсім не входило уславитись як душевнохворий. Він стан намагався стримувати своє внутрішні порухи, чинити їм опір, не сприяв їхньому вияву на відміну від того, що робив раніше, але при цьому відчув справжню неспроможність придушити їх і став, таким чином, ще більше усвідомлювати хворобу та незадоволення нею. Нарешті, після кількох таких марних спроб симптом перетворився, як я цього і хотіла, із цінного набутку у непотрібне тіло, для відторгнення якого він з великою готовністю звернувся за допомогою до мене.

Вас здивує, що і в наступному випадку я викликала стан, який із самого початку існував у маленької дівчинки, котра страждала на невроз нав'язливості: розщеплення у власному я дитини. Такий же прийом я змушена була застосувати і до семирічної невротичної дівчинки після тривалого підготовчого періоду, що дуже нагадував описаний вище. Я одразу відокремила від її Я все погане в ній, персоніфікувала його, дала йому власну назву, протиставила їй і домоглася, нарешті, того, що вона стала мені жалітися на створену таким чином нову "особу" і зрозуміла наскільки вона страждала від неї. Одночасно із створюванням у такий спосіб усвідомлювання хвороби відбулася підготовка дитини до аналізу.

Але тут ми не повинні забувати про іншу перепону. Я мала змогу проводити аналіз дуже обдарованої і здібної дитини, а саме тієї згаданої восьмирічної дівчинки, яка відзначалася надмірною чутливістю і яка так багато плакала. Вона щиро прагнула стати іншою, мала всі дані і всі можливості, щоб скористатися з проведеного мною аналізу. Але робота з нею завжди припинялася на певному етапі, і я вже хотіла задовольнитися тими невеличкими результатами, яких досягла, – усунення найбільш болючих симптомів. Як раптом усе ясніше почало з'ясуватися, що ніжна прив'язаність до няні, яка негативно ставилася до мого аналізу, і була тією перепону, на яку наштовхувалися всі мої спроби проникнути вглиб. Хоча вона ставилася з довірою до мене і до результатів аналізу, але тільки до певної межі, до якої вона дозволяла це собі і за якою починалася її відданість няні. Все, що виходило за цю межу, наштовхувалося на впертий і нездоланий опір. Вона відтворювала таким чином старий конфлікт, що мав місце під час вибору між батьками, котрі розлучилися, і який зіграв велику роль у її розвитку в ранньому дитинстві. Але і це відкриття мало допомогло справі, оскільки теперішня її прив'язаність до виховательки була надто реальною й обґрунтованою. Я почала вперту і наполегливу боротьбу з цією нянею за прихильність дитини. У цій боротьбі обидві сторони користувалися всіма доступними їм засобами: я намагалася пробудити в дитині критичне ставлення до няні, прагнула похитнути цю її сліпу прив'язаність і для цього використовувала будь-який, навіть найменший конфлікт, які щоденно трапляються в дитячій кімнаті щоб завоювати прихильність дитини. Я помітила, що перемогла, лише тоді, коли маленька дівчинка, розповідаючи одного разу про домашній інцидент, який схвилював її, закінчила свою оповідь запитанням: "Як ти гадаєш, вона права?" Тільки з цього моменту аналіз справді прозирнув у глибинні шари її психіки і дав ефект найбільший, порівняно з усіма наведеними тут випадками.

В даному разі було неважко вирішити питання про те, чи припустимий такий спосіб дій, як *боротьба за прихильність дитини*. Вплив виховательки, про яку йдеться, був несприятливим не тільки для аналізу, а й для загального розвитку дівчинки. Проте уявіть, у яке важке становище ви потрапляєте, коли вашим супротивником стає не чужа людина, а батьки дитини або коли перед вами виникає питання, чи доцільно для успіху аналітичної роботи позбавляти дитину впливу батьків,

сприятливого і бажаного в інших відношеннях. Ми ще повернемося до цього пункту під час розгляду питання про практичне проведення дитячого аналізу і про зв'язок його із середовищем, яке оточує дитину.

Я закінчую цей розділ двома невеличкими повідомленнями, з яких ви побачите, наскільки дитина може збагнути *сенс аналітичної роботи і терапевтичної задачі*.

Повернуся до маленької дівчинки, яку вже не раз тут згадувала і яка страждала на неврознав'язливості. Одного разу вона розповіла мені про надзвичайно вдалий результат її боротьби з чортом і раптом стала вимагати від мене вдячності за це. “Анно Фройд, – сказала вона, – хіба я не сильніша від мого чорта? Хіба я не можу сама його подолати? Ти мені, власне, і не потрібна для цього”. Я цілком погодилася з нею. Звичайно, вона набагато сильніша за чорта і може обійтися без моєї допомоги. “Але ти мені все ж таки потрібна, – сказала вона, трохи подумавши. – Ти мусиш допомогти мені, щоб я не була такою нещасною, якщо я повинна бути сильнішою за нього”. Я гадаю, що і від дорослого невротика не можна очікувати кращого розуміння тієї зміни, якої він сподівається досягти у результаті аналітичного лікування.

Тепер ще один приклад. Мій десятирічний пацієнт, випадок якого я так докладно описала, під час наступного періоду аналізу одного разу у приймальній вступив у розмову з дорослим пацієнтом мого батька. Той розповів йому, що його собака пошматувала курку, і він, хазяїн собаки, мусив за цю курку заплатити. “Собаку варто було б направити до Фройд, – зауважив мій маленький пацієнт, – йому потрібен аналіз”. Дорослий нічого не відповів, але згодом висловив своє рішуче невдоволення. Яке дивне уявлення склалось у цього хлопчика про аналіз! Адже собака не хворий. Собаці хотілося пошматувати курку і він це зробив. Я чудово зрозуміла, що хотів цим сказати хлопчик. Він, певно, подумав: “Бідний пес! Йому так хотілося бути чемним, але в ньому є щось таке, що змушує його так жорстоко чинити з курми”.

Ви бачите, що у маленького занедбаного невротика замість усвідомлення хвороби легко виникає *усвідомлення зіссутності*, яке стає, таким чином, вагомим мотивом для проведення аналізу.

Лекція друга ПРИЙОМИ ДИТЯЧОГО АНАЛІЗУ

Гадаю, що мої останні висновки справили трохи дивне враження на практикуючих ана-

літиків. Адже увесь арсенал викладених прийомів у багатьох моментах суперечить правилам психоаналітичної техніки, якими ми дорослі послуговувались.

Розглянемо ще раз ці прийоми. Скажімо, я твердо обіцяю маленькій дівчинці, що вона одужає. При цьому я міркую так: не можна вимагати від дитини, щоб вона пішла незнайомою дорогою з незнайомою людиною до певної мети. Я досягну успіху, якщо завоюю авторитет у дівчинки і переконаю її, що одужання можливе. Тому відверто пропоную себе в союзники і разом з дитиною критикую її батьків. В іншому випадку веду таємну війну проти домашнього середовища, в якому живе дитина, і всіма засобами намагаюся завоювати її любов. Я перебільшую небезпеку симптому і лякаю пацієнта, щоб досягти своєї мети. І, нарешті, здобуваю довіру дітей і нав'язую себе їм, хоча вони певні, що чудово можуть справитися з усім і без мене.

Куди ж у цьому разі поділися передбачувані аналітиком сувора стриманість, обережність під час обіцянки пацієнту можливого одужання, або самого лише покращення його стану, абсолютна лікарська стриманість, повна відвертість в оцінці хвороби та необмежена свобода пацієнта припинити в будь-який момент за бажанням спільну роботу? Хоча ми підтримуємо уявлення про таку свободу й у маленьких пацієнтів, але більшою чи меншою мірою це залишається фікцією. В даному разі ми чинимо так, як у школі, де дітей намагаються переконати, що вони вчаться для себе і для життя, а не для вчителя і не для школи. Якщо всерйоз надати таку свободу, то цілком імовірно, що на другий день усі класи спорожніли б. Я захищаюся від припущення, яке, можливо, виникло у вас, наче я чинила так через незнання або навмисну неувагу до правил психоаналітичної техніки. Гадаю, що, відповідно до повної ситуації, я лише розвинула основні елементи тих прийомів, якими користуєтесь усі ви стосовно своїх пацієнтів, не підкреслюючи цього.

Можливо, я у своїй першій лекції дещо перебільшила відмінність між початковою лікувальною ситуацією дитини і дорослого. Ви знаєте, як спочатку скептично ми ставимося до рішення пацієнта лікуватись і до тієї довіри, з якою він начебто погоджується на це. Нас непокоїть, що ми можемо його втратити, ще не приступивши до аналізу, і лише тоді знаходимо надійне підґрунтя для наших дій, коли відбувається “перенесення” пацієнта. Але протягом перших днів ми діємо на нього майже непомітно, так, щоб не показати якісь особливі

зусилля з нашого боку. Те саме сутнісно роблю я і з дітьми.

Ось, наприклад, депресивний, меланхолійний дорослий пацієнт. Справді аналітичні терапія і техніка не передбачені для таких випадків. Але там, де подібне лікування все ж застосовується, є потреба у підготовчому періоді, протягом якого ми пробуджуємо у пацієнта інтерес і мужність, значимі для аналітичної роботи, заохочуючи його та входячи у його особисті потреби. Наведемо ще один приклад. Як вам відомо, правила психоаналітичної техніки застерігають нас від передчасного використання тлумачення сновидінь і від ознайомлення пацієнта з його внутрішніми процесами, які ще не зрозумілі для нього і можуть викликати в нього тільки протест. Однак, якщо маємо справу з розумним, освіченим, скептично настроєним хворим, котрий страждає на неврознав'язливості, то нам буває навіть приємно запропонувати йому одразу на початку лікування приклад красивого і переконливого тлумачення сновидіння. Цим ми його зацікавлюємо, задовольняємо високі інтелектуальні потреби і фактично робимо те саме, що й аналітик, який, працюючи з дітьми, демонструє їм, скажімо, вміння майстерно показувати фокуси.

Аналітична ситуація має місце і в тому разі, коли із капризною і запущеною дитиною ми стаємо на її бік і висловлюємо готовність допомогти їй у боротьбі з навколишнім світом. І дорослому невротичу ми також даємо відчуття, що хочемо допомогти йому і підтримати його. Скажімо, в усіх сімейних конфліктах ми завжди на його боці. У такому разі стаємо для нього цікавою і корисною людиною. Питання про вплив сильної особистості й авторитету тут також відіграє вадливу роль. Спостереження показують, що на початкових етапах аналізу досвідченому відомому аналітику набагато легше утримати своїх пацієнтів, ніж його початкуючому колезі. Відомий аналітик під час перших сеансів не відчуває на собі таких виявів "негативного перенесення" або зненависті і недовіри, як початківець. Ми пояснюємо цю відмінність недосвідченістю, поспішністю молодого аналітика, браком такту в поводженні з пацієнтом або надто великою обережністю. Однак, гадаю, в даному разі варто було б узяти до уваги і суто зовнішній момент, пов'язаний з авторитетом психоаналітика. Пацієнт запитує себе: – і не без підстав – а що це, власне, за людина, яка раптом претендує стати таким великим авторитетом для мене, чи дає йому на це право його статус і ставлення інших, здорових людей? Ми не

повинні тлумачити це обов'язково як пробудження давніх почуттів ненависті; в даному разі маємо справу швидше з виявом здорового, критичного глузду, який дає про себе знати перед тим, як пацієнт потрапляє в *ситуацію аналітичного перенесення*. Отже, аналітик, що користується популярністю і повагою, має ті ж переваги, що й аналітик, який працює з дітьми, тобто він з самого початку – сильніший і доросліший від свого маленького пацієнта, він – сильна особистість, щодо якої немає ніяких сумнівів, особливо коли дитина відчуває, що її батьки ставлять авторитет аналітика вище за свій.

Таким чином, усі ті основні елементи підготовчого періоду лікування, про які я говорила вище, мають місце і під час аналізу дорослих пацієнтів. Але, мені здається, я дещо неточно формулювала свою думку. Правильніше було б сказати, що в техніці аналізу дорослих ми використовуємо ще елементи тих прийомів, які застосовувалися до дітей. Межі, в яких ними можна користуватись, визначаються тим, наскільки кожен конкретний дорослий пацієнт лишився ще незрілою і несамостійною істотою, тобто наскільки він у цьому відношенні наближається до дитини.

Досі мовилося тільки про підготовчу стадію лікування і про створення аналітичної ситуації. Припустимо тепер, що аналітику справді за допомогою наведених заходів вдалося завоювати довіру дитини, що дитина усвідомила свою хворобу і, керуючись власним рішенням, намагається тепер змінити свій стан. Тоді виникають ще деякі питання, які треба розглянути, перш ніж торкнутися власне аналітичних прийомів роботи з дитиною.

У техніці аналізу дорослих пацієнтів ми застосовуємо чотири прийоми. По-перше, користуємось усім тим, що може дати нам свідоме пригадування пацієнта для складання якнайдокладнішої історії хвороби. По-друге, – тлумачення сновидінь. По-третє, ми обробляємо і тлумачимо вільні асоціації аналізованої особи. І, нарешті, по-четверте, використовуємо тлумачення його реакцій перенесення, намагаємося натрапити на його попередні переживання, які іншим шляхом не можуть бути переведені й усвідомлені. Отже, нам слід терпляче і систематично переглянути ці прийоми і перевірити, чи можуть вони застосовуватись і при дитячому аналізі.

Уже під час складання історії хвороби на основі свідомих спогадів пацієнта ми наштовхуємося на першу відмінність між дорослим і дитиною. Маючи справу з дорослим пацієнтом, ми намагаємось, як вам відомо, збирати навіть

неістотні свідчення членів його родини, але покладаємося виключно на ті дані, які він сам може нам дати. Ми обґрунтовуємо це добровільне обмеження тим, що дані, одержані від членів родини хворого, в більшості випадків бувають ненадійними, неповними та їхнє смислове забарвлення, як правило, зумовлене особистою установкою того чи іншого члена сім'ї стосовно хворого. Дитина ж може розповісти нам про свою хворобу дуже мало. Її спогади обмежені невеликим часовим періодом. Вона так заклопотана актуальними переживаннями, що спогади про минуле бліднуть порівняно з ними. Крім того, вона сама не знає, коли почалися її аномальності і коли сутність її особистості почала відрізнятися від сутності інших дітей. Дитина ще майже не здатна порівнювати себе з іншими, у неї мало власних критеріїв, за якими вона могла б зробити висновок про свої вади. Таким чином, аналітик, що працює з дітьми, фактично збирає аналітичні свідчення у батьків пацієнта. При цьому йому слід мати на увазі різні неточності та викривлення, що зумовлені особистими мотивами пацієнта.

Проте у сфері тлумачення сновидінь ті ж прийоми, що застосовуються під час аналізу дорослих, цілком прийнятні і для дітей. Як показує аналіз, частота сновидінь у дитини така ж, як і в дорослого; ясність же або незрозумілість сновидінь в обох випадках залежить від сили опору. Однак дитячі сновидіння набагато легше тлумачити, хоча вони й не завжди такі прості, як ті, що наведені в "Тлумаченні сновидінь" Зигмунда Фрейда. Ми знаходимо в них такі ж викривлення "здійснення бажань", які відповідають складнішій невротичній організації маленьких пацієнтів. Абсолютно нескладно зробити зрозумілими для дитини тлумачення сновидінь. Коли вона вперше розповідає мені свій сон, я кажу їй: "саме сновидіння нічого не може розказати, кожну свою частинку воно звідкись та взяло"; потім я вирушаю разом з дитиною на пошуки. Її захоплює процес розгадування окремих елементів сновидінь, що нагадує гру в кубики, і дитина з великим задоволенням стежить за тим, у яких ситуаціях реального життя зустрічаються окремі зорові та звукові образи сновидіння. Можливо, це відбувається тому, що дитина простіше сприймає свої сновидіння, ніж доросла людина; можливо, що вона, шукаючи сенс сну, тому не дивується, що ще не знайома з науковим поглядом, який заперечує наявність смислу у сновидіннях. У будь-якому разі вона пишається вдалим тлумаченням сновидіння. Крім того, я часто бачила, що навіть

нерозвинені діти, які виявилися вельми несприйнятливими до інших прийомів аналізу, справлялися з тлумаченням сновидінь. Два таких аналізи я протягом тривалого часу провадила майже виключно за допомогою сновидінь.

Але навіть у тому разі, коли маленький сновидець не дає нам вільних асоціацій, часто буває можливим здійснити тлумачення сновидіння. Набагато легше вивчити ситуацію, в якій знаходиться дитина, осмислити її переживання, оскільки коло осіб, з якими вона спілкується, набагато вужче, ніж у дорослого. До того ж, ми часто можемо дозволити собі використати для тлумачення наше власне знання ситуації замість відсутніх вільних асоціацій. Наведені далі два приклади дитячих сновидінь проілюструють цю думку.

На п'ятому місяці аналізу дев'ятирічної дівчинки я підходжу, нарешті, до питання про її онанізм, який вона визнає з почуттям глибокої провини. Під час онанізму вона відчуває сильний жар, і її негативне ставлення до дій з геніталіями поширюється також і на ці відчуття. Вона починає боятися вогню, не хоче носити тепле плаття. Вона не може без страху бачити полум'я в газовій печі, розташованій у ванній кімнаті поряд з її спальнею, боячись вибуху. Одного вечора, коли матері не було вдома, няня хоче розпалити піч у ванній кімнаті, але сама впоратися не може і кличе на допомогу старшого брата дівчинки. Він також не може зарадити. Дівчинка стоїть поруч, і їй здається, що вона могла б упоратись із цією роботою. Наступної ночі їй сниться ця ситуація з тією лише різницею, що у сновидінні вона справді допомагає розпалити піч, але припускається якоїсь помилки, і виникає вибух. Як покарання за це няня тримає її над полум'ям так низько, що вона має згоріти. Дівчинка прокидається, вона відчуває сильний страх, одразу будить свою матір, розказує їй свій сон і закінчує розповідь, усвідомлюючи на основі одержаних аналітичних знань, що це, мабуть, було сновидіння, пов'язане з думками про покарання. Інших вільних асоціацій вона не дає, однак у даному разі мені було легко доповнити їх. Робота біля печі заміняє, очевидно, дії, пов'язані з її власним тілом; наявність таких же дій вона передбачає й у брата. "Помилка" у сновидінні є виразом її власної критики: вибух зображує, ймовірно, характер її оргазму. Няня, котра застерігає її від оргазму, має, таким чином, підстави для того, щоб покарати її.

Через два місяці вона побачила інший сон, теж пов'язаний з вогнем, такого змісту: "На

радіаторі центрального опалення лежать дві цеглини різного кольору. Я знаю, що будинок зараз охопить полум'я, і відчуваю страх. Потім хтось приходить і забирає цеглини". Коли вона прокинулася, її рука лежала на геніталіях. Цього разу вона здійснює вільні асоціації, пов'язані лише з одним елементом сну – цеглинами: її сказали, що коли покласти собі на голову цеглину, то не будеш рости. Виходячи з цього, дуже просто витлумачити сновидіння. "Не рости" – це покарання за її онанізм, якого вона боїться. Значення вогню ми знаємо з попереднього сну, це – символ її сексуального збудження. Таким чином, вона займається онанізмом у сні, спогад застерігає її, нагадуючи про всі заборони, що стосуються онанізму, і вона відчуває страх. Невідомою особою, що забрала цеглини, є, очевидно, я і мій заспокійливий вплив.

Не всі дитячі сновидіння можуть бути витлумачені так легко. Але, взагалі, мабуть, права була та маленька пацієнтка, яка, розповідаючи свій сон минулої ночі, починала завжди так: "Сьогодні я бачила дивний сон. Але скоро ми з тобою дізнаємося, що все це означає".

Поряд з тлумаченням сновидінь велику роль у дитячому аналізі відіграють також "сни наяву". Багато хто з маленьких пацієнтів були великими мрійниками; їхні фантазії ставали для мене найкращим матеріалом для аналізу. Здебільшого неважко спонукати дітей, довіру яких уже завойовано, до розповідей про свої денні фантазії. Вони розказують їх легше і, очевидно, соромляться менше, ніж дорослі пацієнти, які називають свої мрії "дитячими". Доросла людина переважно лише на пізніх етапах аналізу і без бажання осмислює свої "сни наяву", що пов'язано з почуттям сорому і негативного ставлення до них. Поява ж їх у дитини часто робить велику послугу аналітику на початкових стадіях лікування. Приклади, що тут наведені, проілюструють три типи таких фантазій.

Найпростіший тип – це "сон наяву" як реакція на денне переживання. Так, згадана вже маленька мрійниця у період, коли її боротьба за першість з братами та сестрами відіграла найважливішу роль у її аналізі, реагує на гадане зневажливе ставлення до неї у сім'ї таким "сном наяву": "Я взагалі хотіла б не народжуватись, я хотіла б померти. Іноді я уявляю собі, що помираю і потім знову з'явлюся на світ у вигляді тварини або ляльки. Якщо я з'явлюся на світ у вигляді ляльки, то я знаю, кому хотіла б належати: маленькій дівчинці, у якої раніше служила моя няня; вона була дуже вже милою і гарною. Я хотіла бути б її лялькою, і хай би вона поводитися зі мною, як

поводяться з ляльками; я не ображалась би на неї. Я була б гарненьким маленьким бебі, мене можна було б умивати і робити зі мною все, що завгодно. Дівчинка любила б мене більше за всіх. Навіть якби вона одержала на Різдво нову ляльку, я все ж таки лишилась би її улюбленицею. Вона ніколи не любила б іншу ляльку більше за свою бебі". Зайве додавати, що її брат і сестра, на яких насамперед і спрямовані ревності, були молодшими за неї. Жодне її повідомлення, жодна вільна асоціація не могли б ясніше проілюструвати її теперішню ситуацію, ніж ця маленька фантазія.

Шестирічна хвора на невроз нав'язливості під час початкового періоду аналізу жила в родині знайомих. У неї трапляється один із звичайних нападів гніву, який рішуче засуджується іншими дітьми. Її маленька подруга відмовляється навіть спати з нею в одній кімнаті, що дуже її ображає. Але під час аналізу вона розповідає мені, що няня подарувала їй зайчика за те, що вона була розумницею і воднораз запевняє мене, що інші діти охоче сплять з нею в одній кімнаті. Потім вона розповіла мені "сон наяву", який побачила під час відпочинку. Вона начебто не знала, що створила його сама.

"Жив якимось маленьким зайчик, до якого погано ставилися його рідні. Вони хотіли послати його до різника, щоб той його зарізав. Зайчик дізнався про це. У нього був зовсім старенький автомобіль, на якому, проте, можна було їздити. Він дістав його вночі, сів і поїхав. Приїхав до красивого будинку, в якому жила дівчинка (тут вона називає своє ім'я). Вона почула його квиління, зійшла вниз і впустила, і він залишився у неї жити". В цьому "сні наяву" в і д ч у т н о прозирає, таким чином, в і д ч у т т я, що вона зайва і небажана, відчуття, яке вона хотіла приховати під час аналізу від мене і навіть від себе. Сама вона двічі фігурує у цьому сновидінні: з одного боку, в образі маленького зайчика, якого не люблять, а з другого – у вигляді дівчинки, котра поставилася до зайчика так, як хотіла, щоб ставилися до неї.

Другим більш складним типом є "сон наяву" з продовженням. З дітьми, які створюють такі "сни наяву" "continued stories", часто навіть на початковому етапі аналізу буває легко ввійти у тісний контакт, і вони щоденно розповідають продовження свого "сну наяву", виходячи з якого, можна одержати уявлення про їхній теперішній внутрішній стан.

Третій приклад пов'язаний з дев'ятирічним хлопчиком. Хоча у його "снах наяву" фігуру-

ють різні люди і різні ситуації, однак вони створюють той самий тип переживань у різних варіаціях. Він почав свій аналіз із викладу найрізноманітніших фантазій, які накопичились у нього. В багатьох з них головними дійовими особами були герой і король. Король загрожує герою тортурами та вбивством, герой всіма можливими засобами уникає цього. Всі технічні досягнення, особливо повітряний флот, відіграють важливу роль у переслідуванні героя. Велике значення має також і різальна машина, що випускає під час руху серповидні ножі по обидва боки. Фантазія закінчується тим, що герой перемагає, виконавши всі вимоги короля.

В іншому “сні наяву” він копіює вчительку, яка б’є та карає дітей. Врешті-решт діти все ж перемагають і б’ють її доти, поки вона не вмирає.

У третьому “сні наяву” фігурує машина, що завдає ударів; нарешті, до неї потрапляє, замість полоненого, для якого вона призначалася, сам мучитель.

У нього було безліч таких фантазій у різноманітних варіаціях. Зовсім не знаючи хлопчика, ми здогадуємося, що в основі всіх цих фантазій – *захист і помста за загрозу кастрації* або, іншими словами, у “сні наяву” кастрації піддаються ті, хто спочатку загрожував нею. Погодьтеся, що такий початок аналізу створює повне уявлення про те, що буде суттєвим для подальшого його ходу.

Іншим технічним допоміжним засобом, яким я користувалася під час проведення деяких моїх аналізів, поряд із сновидіннями і “снами наяву”, було *малювання*. У трьох наведених випадках малювання заміняло мені на деякий час усі інші прийоми. Наприклад, та дівчинка, якій снівся вогонь, – період, коли вона була зайнята своїм кастраційним комплексом, – весь час малювала страшні людиноподібні чудовиська з видовженим підборіддям, довгим носом, довгезезним волоссям і страшними зубами. Ім’я чудовиська, що часто зустрічалося на її малюнках, було “кусака”; воно, очевидно, займалося відкушуванням члена, який у різних варіаціях зображувався на його тілі. Змістом цілого набору інших малюнків, які вона створила під час сеансів, іноді супроводжуючи ними свої розповіді, були різноманітні істоти, діти, птахи, змії, ляльки – всі з надмірно видовженими руками, ногами, дзьобами і хвостами. На іншому малюнку цього ж періоду вона блискавично зобразила все те, чим і ким хотіла бути: хлопчика (для того, щоб мати член), ляльку (яку всі люблять), пущика (який для неї був представником чоловічої статі) та юнгу з її ж фантазії, в якій

вона – хлопчик, котрий супроводжує батька в далеких мандрах. Над усіма цими фігурами був ще малюнок з казки, яку вона частково чула, частково вигадала сама: відьма, яка видирає волосся у велетня, тобто знову ж таки зображення кастрації, у якій вона на той час звинувачувала свою матір. Дивовижне враження також справляла серія малюнків пізнішого періоду, де королева дає маленькій принцесі, котра стоїть перед нею, чудову квітку на довгій стеблині (очевидно, знову символ пеніса).

Зовсім іншими були малюнки маленької дівчинки, яка страждала на невроз нав’язливості. Вона іноді супроводжувала ілюстраціями розповіді про свої анальні фантазії, які заповнювали першу частину її аналізу. Так, дівчинка намалювала казкову країну, в якій люди замість того, щоб проїсти собі дорогу крізь гори каші і пирогів, як це вони роблять у казці, повинні з’їсти велетенські купи гною. Крім того, у мене є ціла колекція її малюнків, що зображують у найніжніших відтінках квіти і сади, виконані дуже ретельно й охайно; малюнки ці належать до того ж періоду, коли вона розповідала мені свої огидні анальні “сні наяву”.

Боюсь, що я намалювала вам надто ідеальну картину співвідношення фантазій та їх внутрішніх мотивів. Члени сім’ї охоче дають потрібні відомості; дитина сама виявляється чудовим тлумачем сновидінь, розповідає свої численні фантазії і віддає в наше розпорядження цілі серії цікавих малюнків, на основі яких можна зробити висновки про її підсвідомі прагнення. Після всього цього здається не зовсім зрозумілим, чому дитячий аналіз досі вважається найважчою ділянкою і чому багато хто з аналітиків заявляє, що не знає, як розпочати лікувати дітей.

Відповісти на це нескладно. Всі ці переваги зникають, тому що дитина відмовляється давати нам *вільні асоціації*. Вона ставить аналітика у скрутне становище, оскільки основний прийом, на якому побудована власне аналітична техніка, в даному разі не знаходить застосування. Вимоги, які ставляться до дорослих пацієнтів, як от: прийняти зручне положення лежачи, свідомо вирішити не піддаватися критиці спогадів, що спадають на думку, повідомляти аналітику все без винятку й оголошення, тобто те, що приховується під поверхнею свідомості, явно суперечить сутності дитини.

Безумовно, що дитину, яку ви прив’язали до себе описаним вище способом і яка відчуває потребу у вас, можна змусити зробити багато чого. Вона іноді навіть погодиться на вашу пропозицію дати вільну асоціацію, але тільки

на короткий час і на догоду аналітикові. Одержані таким чином вільні асоціації можуть виявитися дуже корисними й у скрутному становищі допомагають нам. Однак вони завжди мають характер поодиноких другорядних засобів, а не міцного базису, на якому повинна ґрунтуватися уся аналітична робота.

У складній ситуації я іноді пропонувала одній маленькій і слухняній дівчинці, яка мала здібності до малювання і чудову зорову пам'ять, "подивитись які-небудь картини". Тоді вона сідала із заплученими очима і прислухалась до того, що відбувалося в ній.

Таким чином, дівчинка справді дала мені пояснення тривалої ситуації опору. Темою наших бесід тоді була боротьба з онанізмом і вивільнення від няні, до якої вона ставилася з подвійною ніжністю, саме так захищаючись від моїх спроб позбавити її почуття прив'язаності. Я запропонувала їй "подивитись якусь картину", і перша картина, яка їй примарилась, була: "няня відлітає через море". Крім того, вона повідомила, що навколо мене танцювало багато чортів, і це означало, що я примушую няню піти, але тоді у неї не лишилось захисту від онаністичної спокуси і я зроблю її "паскудною".

Іноді вам допомагають випадкові, мимовільні асоціації – навіть частіше, ніж асоціації, що виникають за нашою пропозицією і за бажанням пацієнта. Тут я знову хочу навести приклад з маленькою дівчинкою, яка страждала на невроз нав'язливості. В найважчий період аналізу треба було ясно показати їй, що вона відчуває до своєї матері ненависть, від якої досі відгороджувала себе, створюючи свого "чорта" – позбавлену індивідуальності, втілення всіх почуттів ненависті істоту. Хоча досі вона охоче піддавалась аналізу, але у цьому місці раптом почала чинити опір. Тим часом вдома вона була завжди впертою і злою. Я доводила їй – так поводити себе можна тільки щодо людини, яку ненавидиш. Врешті-решт вона під впливом наведених мною всіх нових і нових доказів начебто поступилась, але хотіла дізнатися від мене про причину почуття ненависті до дуже любимої матері. Я відмовилась дати їй пояснення, бо й сама не знала причини такого ставлення. Після хвилинного мовчання вона сказала: "Я завжди думаю, що причиною цього є сновидіння, яке я бачила колись (декілька тижнів тому) і яке ми так і не зрозуміли". (Я прошу її повторити зміст цього сновидіння, що вона охоче виконує). "Там були всі ляльки і мій зайчик. Тоді я пішла, а зайчик почав гірко плакати. Мені

стало шкода зайчика. Мені здається, що я тепер завжди наслідую зайчика і плачу, як і він". Насправді було навпаки; не вона наслідувала зайчика, а зайчик був уособленням її. Вона сама в цьому сновидінні уособлює матір і поводить із зайчиком так, як мати поводить з нею. Асоціюючи це сновидіння з питанням про причину ненависті до матері, вона знаходить нарешті той закид, який її свідомість не схотіла відкрито зробити матері: мати постійно йшла саме тоді, коли найбільше була потрібна дитині.

Через кілька днів усе повторюється. Я наполегливо намагаюсь повернути її на цю тему, коли нею знову опанував сумний настрій. Вона спочатку нічого не відповідає, але потім раптом говорить замислено: "В Г. дуже красиво, от куди б я хотіла знову поїхати". Більш докладне розпитування виявляє, що під час перебування у цій дачній місцевості вона пережила один з найважчих періодів свого життя. Її старший брат захворів на коклюш і його відвезли до батьків у місто, а її з нянею і двома молодшими дітьми ізолювали. "Няня завжди сердилась, коли я відбирала у маленьких дітей іграшки", – говорить вона раптом. Таким чином, до переваги, яку начебто батьки віддавали її брату, додалась ще й фактична перевага, яку няня справді віддавала меншим дітям. Вона відчувала себе кинutoю усіма і реагувала на це по-своєму. Отже, на цей раз спогад про красиву місцину привів її до одного з найважчих докорів, не висловлених матері.

Я не згадала б ці три випадки вражаючих асоціацій, якби аналогічні не траплялися так часто під час дитячого аналізу. Звичайно, з такими проявами ми зустрічаємося і в дорослих.

Відсутність у дитини готовності до асоціацій спонукали всіх, хто досі займався питаннями дитячого аналізу, знайти щось таке, чим можна було б замінити цей прийом. Доктор Гут-Гельмут намагалася замінити дані, які у дорослої людини можна одержати за допомогою вільних асоціацій, іграми з дитиною, спостереженням її в домашньому середовищі, детальним вивченням усіх обставин її життя. Меланія Клейн заміняє (за її власними повідомленнями) техніку вільних асоціацій, що застосовується у дорослих пацієнтів, технікою гри у дітей. Вона виходить з припущення, що дія більш властива маленькій дитині, ніж мовлення. Вона дає дитині масу дрібних іграшок – цілий світ у мініатюрі, щоб та могла діяти у цьому іграшковому світі. Ці дії дитини вона прирівнює до вільних асоціацій дорослого і супроводжує їх тлумаченнями так, як ми це звичайно робимо у дорослих пацієнтів.

На перший погляд, може видатись, що ми таким чином бездоганно заповнюємо відчутну прогалину в техніці дитячого аналізу. Однак я залишаю за собою право в наступній лекції розглянути теоретичні основи такої техніки і пов'язати її з останнім питанням нашої теми – з роллю перенесення в дитячому аналізі.

Лекція третя РОЛЬ ПЕРЕНЕСЕННЯ У ДИТЯЧОМУ АНАЛІЗІ

Дозволю собі коротко повторити зміст останньої лекції.

Ми розібрали прийоми дитячого аналізу та виявили, що змушені складати історію хвороби на основі анамністичних даних, одержаних від членів сім'ї хворого, замість того, щоб спиратися на відомості, які нам дає пацієнт. Ми також встановили, ще дитина здатна непогано пояснювати сновидіння, й оцінили значення сновидінь наяву та довільних малюнків як технічного прийому. Крім того, ми були розчаровані тим, що дитина не схильна до вільних асоціацій, і це змусило нас шукати, чим можна замінити цей найважливіший прийом психоаналізу. Закінчили лекцію розглядом таких методів, які могли б замінити техніку власних асоціацій. А тим часом відклали їх теоретичну оцінку до наступної лекції.

Розроблена Меланією Клейн техніка гри, безперечно, дуже цінна для спостереження за дитиною. Замість того, щоб вести складне й тривале дослідження дитини в домашньому середовищі, ми відразу переносимо весь знайомий їй світ у кімнату аналітика, але без втручання з його боку. Таким чином, ми вивчаємо різні реакції дитини, ступінь її агресивності чи співчуття, а також ставлення до різних предметів і людей за допомогою іграшкових фігур. Перевага цього іграшкового світу над реальним у тому, що він зручний і підвладний волі дитини; отже, дитина може робити в ньому все те, що й у реальному житті, проте в межах фантазії, оскільки не має достатньої сили і влади. Всі ці переваги диктують нам важливість застосування *методу гри*, розробленого Меланією Клейн, при вивченні маленьких дітей, які ще не вміють передавати свої думки словами.

Меланія Клейн робить ще один важливий крок у застосуванні цієї техніки. Вона надає кожній вільній грі дитини такого ж значення, яке психоаналітик надає вільній асоціації дорослого пацієнта, й послідовно розшифровує кожну дію дитини у певному оточенні. Вона намагається знайти в кожній дії, пов'я-

заній з грою, символічне значення. Якщо дитина перекидає ліхтарний стовп чи іншу іграшкову фігурку, то Меланія Клейн при всіх пояснює це як агресивну дію проти батька. Коли дитина грається у зіткнення двох візочків – це символічне вираження спостережень за статевим життям батьків. Робота Меланії Клейн допомагає насамперед тим, що дає змогу розшифрувати і пояснити, а отже, й передбачити подальшу поведінку маленького пацієнта так само, як це має місце під час пояснення вільних асоціацій у дорослих людей.

Чи маємо право порівнювати ігрові дії дитини з асоціюванням дорослої людини? Хоча асоціація дорослого “довільна”, тобто при виникненні її пацієнт виключає будь-яке свідоме спрямування і вплив на хід своїх думок, але водночас певним чином спрямовує свою уяву – настроюється на аналіз з боку лікаря. У дитини такої цільової уяви немає. На початку я вже виклала вам, яким чином намагаюсь ознайомлювати маленького пацієнта з кінцевою метою аналізу. Але діти, для яких Меланія Клейн розробила техніку гри, і насамперед діти, котрі знаходяться на початковому етапі лібідозного розвитку, надто малі, щоб на них можна було впливати таким чином. Меланія Клейн вважає однією з переваг свого методу те, що він не вимагає тривалої попередньої підготовки дитини.

Таким чином, відсутність у маленького пацієнта цільової уяви не дає підстав для зіставлення з вільним асоціюванням. Якщо ж довільна гра дитини спричинена такою ж цільовою уявою, що й довільні асоціації дорослої людини, то ми, мабуть, не маємо права розглядати їх як тотожні. Замість символічного тлумачення ці дитячі ігри часто можуть мати цілком безневинне пояснення. Дитина, котра перевертає ліхтаревий стовп, просто напередодні могла бачити щось подібне під час прогулянки; зіткнення візочків – теж може бути відтворенням сцени, побаченої на вулиці. Дитина, котра кидається назустріч відвідувачці і викриває її торбинку, аж ніяк неповинна, як думає Меланія Клейн, таким чином символічно передавати свій інтерес до того, чи немає в геніталіях матері нового братика. Швидше дитина діє під впливом недавніх почуттів, коли хтось із знайомих приніс їй подарунок у такій же торбинці. Та й у дорослого, ми вважаємо, не всім діям і вільним асоціаціям можна надавати символічного значення, а тільки тим з них, що виникають під впливом аналогічної ситуації.

Проте заперечення, яке ми висунули проти аналітичної техніки Меланії Клейн, можна все-

таки зняти. Вочевидь природно, гра дитини дає підстави для такого безневинного тлумачення. Але чому дитина відтворює саме ці запозичені з її переживань сцени з ліхтарем або двома візочками? Чи не приховане якесь символічне значення за цими спостереженнями? Інакше, чому дитина відтворює саме їх і саме тепер, під час аналітичного сеансу? Без сумніву, маленький пацієнт, який виконує ті чи інші дії, не уявляє мети, пов'язаної з аналітичною ситуацією, у нього відсутні детермінуючі вільні асоціації, які є у дорослих пацієнтів. Але, можливо, вони йому і не потрібні. Дорослий пацієнт свідомим напруженням волі повинен увімкнути контроль за своїми думками і повністю віддатися впливу несвідомих імпульсів, котрі існують у ньому. Дитині ж це не потрібно. Вона, очевидно, завжди, зокрема і під час гри, перебуває під впливом своєї несвідомої сфери.

Отже, питання про правильність чи неправильність порівняння дитячої вільної гри з вільною асоціацією дорослого пацієнта не легко розв'язати за допомогою теоретичних доказів і заперечень. Тому будь-яке його вирішення слід перевірити практикою.

Піддамо критиці ще один пункт техніки Меланії Клейн. Крім дій, які робить дитина з одержаними іграшками, Меланія Клейн тлумачить, як ми чули, і всі інші її дії з навколишніми предметами та дії, звернені до неї самої. І в цьому суворо дотримується аналогії з аналітичною ситуацією дорослого пацієнта. Ми вважаємо, що маємо право піддати аналізу поведінку пацієнта під час сеансу, як і всі його довірливі й мимовільні дії, якщо він виконує їх у нашій присутності. Обґрунтування цього ми знаходимо у *стані перенесення*, в якому перебуває пацієнт і який може надавати певного символічного значення звичайним діям.

Однак тепер виникають запитання: чи знаходиться взагалі дитина в такому стані перенесення, як і дорослий пацієнт, яким чином і в якій формі виявляється його перенесення і як воно може бути використане для тлумачення? Отож ми підходимо до четвертого і найважливішого пункту нашої теми – до значення перенесення як технічного допоміжного прийому при дитячому аналізі. Розв'язання цього питання дасть нам водночас новий матеріал для спростування чи підтвердження висновків Меланії Клейн.

Ви пам'ятаєте з першої лекції, скільки зусиль я доклала, щоб досягти прихильності дитини до мене і привести її у стан залежності. Я б не витратила на це стільки зусиль і не

застосовувала б стільки різноманітних прийомів, якби не вважала за можливе проводити дитячий аналіз без такого перенесення. Але ніжна прив'язаність, позитивне перенесення (за термінологією психоаналізу) є передумовою всієї подальшої роботи. Звичайно, дитина ще більше, ніж дорослий пацієнт, вірить тільки тим людям, яким симпатизує, і тільки тоді, коли робить це з любов'ю до певної особи.

Для дитячого аналізу така прихильність потрібна ще більшою мірою, ніж для аналізу дорослого пацієнта. Тут ставляться, крім аналітичних цілей, почасти й виховні, на яких ми потім спинимося докладніше. Успіхи ж виховання завжди, а не лише в дитячому аналізі, коливаються залежно від почуття прихильності вихованця до вихователя. Ми не можемо також сказати, що при дитячому аналізі для наших цілей достатньо одного лише перенесення, незалежно від того, має воно негативний чи позитивний характер. Ми знаємо, що у випадку з дорослими можемо протягом тривалого часу миритися з негативним перенесенням, яке все ж використовуємо з аналітичною метою, піддаючи його систематичному тлумаченню та відшукуючи його першоджерело. При дитячому аналізі негативні спонування, спрямовані проти аналітика, – це насамперед незручність, хоч як би багато матеріалу для висновків вони нам не давали. Ми намагаємося зруйнувати й знищити їх якнайшвидше. Справжня плідна робота може здійснюватися за умови позитивної прихильності.

Виникнення такої ніжної прихильності ми докладно описали у вступі в дитячий аналіз. Поява її у фантазіях, у дрібних і значних вчинках майже нічим не відрізняється від таких же ситуацій з дорослими пацієнтами. Вияв негативного перенесення ми зустрічаємо в усіх тих випадках, коли нам вдається вивільнити з несвідомої сфери частину витісненого матеріалу і викликати завдяки цьому опір до себе з боку Я. У цю мить ми здаємося дитині найстрашнішим спокусником і викликаємо на себе всі вияви зненависті й протесту, які раніше були спрямовані на особисті заборонені спонування.

У наведеному нижче прикладі я докладно розкажу про фантазію перенесення у вже згадуваної тут маленької дівчинки, яка хворіла на невроз нав'язливості. Зовнішній привід до виникнення цієї фантазії, безперечно, я дала сама, коли побувала напередодні у неї вдома й була присутня при її вечірній ванні. На другий день дівчинка почала свій сеанс словами: *“Ти відвідала мене в той час, коли я приймала ванну, і наступного разу я зроблю так*

само стосовно до тебе”. Дещо пізніше вона розповіла мені свій сон наяву, який вигадала після мого візиту, вже лягаючи того вечора на спочинок. (Її власні пояснення та примітки я наводжу в дужках.)

“Усі заможні люди не могли тебе терпіти. Твій батько, котрий був дуже багатий, теж не міг тебе терпіти. (Це значить, що я сердита на твого батька, чи знаєш ти це?) І ти нікого не любила і ні з ким не проводила сеансів. Мої батьки також ненавиділи мене; і Ганс, і Аня, і Вальтер не любили мене. Всі люди в усьому світі ненавиділи нас, навіть ті, які зовсім не знали нас, навіть мертві. Тому ти любила лише мене, а я – тебе, і ми завжди були разом. Усі інші люди були дуже багаті, а ми обидві бідні. Ми нічого не мали, навіть сукні, тому що вони все у нас забрали. Тільки канапа залишилася в кімнатці, на якій ми вдвох спали. Але ми були безмежно щасливі разом. І тоді ми подумали, що в нас має бути маленький бебі. Відтак ми змішали велике й маленьке, щоб зробити бебі. Ми ще поміркували і все ж вирішили, що некрасиво робити з цього бебі. Ми почали змішувати пелюстки квітів та інші речі, що й дало мені бебі, який виявився у мені. Він залишався там досить довго (моя мама розповідала, що бебі залишаються довго у своїх матерях), а потім прийшов лікар і вийняв його, але я не захворіла (хоч, звичайно, матері хворіють при цьому, так казала моя мама). Бебі був такий гарний і милий, що нам самим захотілося стати такими ж гарненькими і ми, справді, перетворилися у зовсім маленьких добрих людей. Я була така велика (показує – прим. перекл.), а ти була ось така – ще більше. (Це відбувається, як мені здається, тому, що я хотіла б бути такою маленькою, як Вальтер і Ані). Оскільки ми не мали нічого, то розпочали зводити будинок, робити ліжечка, матраци, подушки і все інше з пелюсток рожевих троянд. Відтак усе було зіткане з трояндових пелюсточок. Там, де залишалися маленькі отвори, ми вставляли перші-ліпші біленькі клаптики. За шпалеру в нас слугувало тоненьке скло, а на стінах були викарбувані різні візерунки. Крісла також були скляні. Але ми були настільки легкі, що крісла не ламалися. (Я думаю, моя мама тому не бере участі уві сні, що я вчора образилась на неї). Потім йде ще докладніший опис меблів і хатнього начиння. Дівчинка, ймовірно, продовжувала розвивати в такому напрямі своє сновидіння наяву доти, поки не заснула. При цьому важливо відзначити, що

вона на початку розповіді надавала великого значення своїй бідності, а під кінець її згадки про бідність зникли і загалом весь зміст її сновидіння наповнився вельми красивими речами, які не йшли в порівняння з тим, що їх мали згадувані багатії.

Однак ця пацієнтка розказує мені іншого разу, що внутрішній голос застерігає її стосовно мене. Він каже: *“Не вір Анні Фройд. Вона неправдива і тобі не допоможе, а тільки зробить тебе бридкішою. Вона видозмінить навіть твою зовнішність, і ти станеш некрасивою. Все, що вона говорить тобі, – неправда. Скажи, що тобі нездоровиться, залиши в ліжку і не йди до неї сьогодні”*. Тут вона примушує цей голос замовкнути і каже, що все це вона повинна була розповісти мені під час сеансу.

Друга маленька пацієнтка у період розгляду питання про її онанізм бачить мене у найнеймовірніших принизливих положеннях – жебрачкою, бідною старчихою. Одного разу вона “побачила” мене саму, коли я стояла в центрі кімнати серед безлічі бісенят, котрі танцювали навколо мене.

Отже, очевидно, що дитячий, як і дорослий, аналітик є мішенню, на яку, залежно від обставин, спрямовуються то позитивні, то негативні спонування пацієнта. Узагальнюючи, ми могли б навіть сказати, що за дитячого аналізу перенесення здійснюється достатньою мірою, і все ж нас чекає розчарування саме на цій ділянці аналітичної роботи. Хоч дитина і підтримує досить жвавий зв’язок з аналітиком, виробляє багато реакцій, виходячи із власного досвіду взаємин з батьками, хоч саме через динаміку, інтенсивність і вияв своїх почуттів вона дає нам цінні вказівки щодо процесу формування її характеру, все ж справжнього невроту перенесення у неї не виникає.

Ви, мабуть, здогадуєтесь, що я маю на увазі. Дорослий невротик під час аналітичного лікування поступово видозмінює погляд на симптоми, які примусили його лікуватися. Він просто відмовляється від своїх старих фантазій і знову фіксує у свідомості свій неврот, тільки тепер навколо особистості аналітика. Іншими словами, він робить таку підміну, що місце раніше вироблених симптомів займають симптоми перенесення. Це спричинює переведення невроту, яким би він не був, у неврот перенесення і відтепер усі його аномальні реакції спрямовуються на новий об’єкт – на аналітика. На цьому новому, звичному для аналітика, ґрунті, де він спроможний спільно з пацієнтом простежити виникнення і розвиток окремих симптомів на очищеному в такий спосіб опера-

тивному полі, згодом відбувається заключна боротьба, тобто має місце поступове усвідомлення пацієнтом хвороби і розкриття її конкретного несвідомого змісту.

Слід вказати на дві теоретичні причини, завдяки яким такий хід хвороби може бути реалізований у дитини, хоч і з значними труднощами. Одна з причин криється у структурі дитячої особистості, друга – в особі аналітика, який працює з дітьми.

На відміну від дорослого дитина не погоджується на “перевидання” своїх улюблених уподобань, оскільки, образно кажучи, старе видання ще не розійшлося, її перші об’єкти – батьки – продовжують бути улюбленими об’єктами реально, а не у формі фантазії, як це характерно для дорослого невротика. Так, поміж батьками і дитиною щоденно виникають найрізноманітніші взаємостосунки, тому радощі й прикрощі переживаються дітьми невіддільно від життя батьків. Аналітик втручається у цю ситуацію як нова особа. Природно, що йому доводиться розділяти з батьками любов і ненависть дитини. Дитина ж не має потреби замінити в переживаннях батьків аналітиком. Останній, на противагу первинно обраним об’єктам, не приносить їй усієї тієї користі, яку відчуває дорослий пацієнт, замінюючи фантастичні об’єкти реально існуючими особами.

Повернімося тепер до методу Меланії Клейн. Вона стверджує: якщо дитина зустрічає її під час першого сеансу вороже, тобто ставиться до неї негативно або навіть прагне вдарити її, то у цьому можна розгледіти доказ амбівалентної установки дитини щодо матері. Тут негативні компоненти цієї амбівалентності переносяться на аналітика. Однак я вважаю, що психічна ситуація є іншою. Чим більше дитина прив’язана до своєї матері, тим менше позитивних спонукань залишається у неї до сторонніх їй людей. Ясніше всього це виявляється у немовляти, яке ставиться з острахом і запереченням до всіх, крім матері чи няні. Тому цілком природно має місце протилежне: саме з тими дітьми, які не розбещені любовним ставленням до них домашніх і які у сімейному колі не отримують та самі не виявляють глибокої ніжності, швидше всього встановлюються позитивні взаємостосунки. Ці діти врешті-решт одержують від аналітика те, чого довго і даремно чекали від первинних об’єктів.

З другого боку, дитячий аналітик є мало придатним об’єктом для однозначно інтерпретованого перенесення. Добре відомо, як треба себе вести для досягнення мети під час аналізу дорослих пацієнтів: бути безособовим, нав-

мисне позбутись індивідуальності, немов би стати чистим аркушем паперу, на який пацієнт нанесе свої фантазії, зумовлені перенесенням, на зразок того, як у кінематографі демонструють картини на чистому екрані. Ми уникаємо ситуації, коли пацієнту забороняється реалізувати те чи інше задоволення. Якщо ж, незважаючи на це, пацієнту здається, що ми забороняємо чи дозволяємо йому що-небудь, то нам легко мотивувати це тим, що матеріал для своїх міркувань він запозичує з власного досвіду.

Дитячий аналітик ні в якому разі не може залишатися безособовим. Він стає для дитини цікавою людиною, яка володіє всіма привабливими рисами. Розв’язання виховних завдань долучається до психоаналізу і потребує, щоб дитина чітко знала, що саме аналітик вважає бажаним і небажаним, що він схвалює і що не схвалює. На жаль, така чітко окреслена і багато в чому своєрідна особистість є невдалим і мало придатним для перенесення, об’єктом, особливо, коли справа стосується тлумачення перенесення. Якщо скористатися попереднім порівнянням, то можна сказати, що утруднення, яке виникає при цьому, рівнозначне тому утрудненню, яке нам довелося б переживати, якби на чистому білому екрані була намальована яка-небудь картина. Тоді чим змістовнішою і різнобарвнішою була б ця картина, тим більше б втрачались обриси кінематографічної стрічки, що проектується.

Відтак у дитини не виникає справжнього невроту перенесення. Незважаючи на всі позитивні чи негативні спонукання, спрямовані на аналітика, аномальні реакції дитини продовжують розіграватися там же, де вони розігравалися раніше, – в домашньому середовищі. Тому перед дитячим аналітиком постає складне технічне завдання: замість того, щоб обмежитися тлумаченням наявної психічної ситуації дитини, тобто здійснити інтерпретацію вільних асоціацій (учинків) пацієнта, він вимушений спрямовувати свою увагу туди, де розігруються, немов на сцені, невротичні реакції, а саме на домашнє середовище, що оточує дитину.

Отже, під час дитячого аналізу ми стикаємося з численними технічними і практичними труднощами, з якими я і маю намір вас познайомити, не посилаючись на конкретні приклади. Якщо ми приймемо щойно висловлений погляд, то це змусить нас постійно бути в курсі поведінки дитини: знати всіх осіб, які її оточують, і бути впевненими в їхніх реакціях на ті чи ті дії дитини. Якщо ж узяти ідеальний випадок, то нам треба працювати з фактичними вихователями дитини, розділяючи з ними її любов і ненависть.

Там, де зовнішні обставини чи ставлення батьків виключають можливість спільної роботи з аналітиком, результатом є втрата цінного психоаналітичного матеріалу. Пригадую дитячі аналізи, які я проводила, користуючись через згадані причини виключно сновидіннями й снами наяву. Перенесення не давало матеріалу для тлумачення, а невротичний матеріал вислизав від мене більшою мірою, ніж мені б цього хотілося.

Воднораз для вирішення питання, подібного до вихідної аналітичної ситуації, ми володіємо цілою низкою прийомів і шляхів, що дають змогу уподібнити становище дитини до становища дорослого пацієнта, яке більш придатне для проведення аналізу. Іншими словами, ми маємо засоби для того, щоб викликати у дитини невроз перенесення. Це стає можливим тоді, коли мовиться про важке невротичне захворювання у середовищі, де домінує негативне ставлення до аналізу чи дитини. У цій ситуації слід вилучити дитину із сім'ї і помістити її до відповідного закладу. Через те, що таких закладів у наш час немає, ми маємо підстави уявляти їх як школи, котрими керує дитячий аналітик, діяльність яких виходить з аналітичних принципів і є спрямованою на розв'язання як психотерапевтичних, так і виховних завдань. В обох випадках ми отримуємо певний вільний від симптомів період, протягом якого дитина має змогу зжитися з новим – сприятливим і поки що індіферентним – навколишнім середовищем. І чим краще вона буде себе почувати в цих умовах, тим менш доцільним і своєчасним є проведення аналізу. Тому її в цей час найкраще залишати у повному спокої. Аналіз треба проводити, лише коли вона звикне до навколишніх обставин, тобто коли під впливом реального повсякденного життя у неї виробиться надійний зв'язок з новим довкіллям, за якого первинні об'єкти поступово потьмяніють. І коли в цьому незнайомому світі знову оживуть симптоми дитини, коли її анормальні реакції згруппуються навколо інших осіб, коли в неї виникне таким чином невроз перенесення, – лише тоді вона стане більш доступною для аналізу. В дитячому психоаналітичному закладі майбутнього (хоч сьогодні ми і не можемо однозначно сказати, чи бажаний такий тип закладу) це був би справжній невроз перенесення у тому змістовому наповненні, що є характерним для дорослих пацієнтів і де центральною фігурою виступає аналітик. У випадку домашнього психоаналізу ми штучно поліпшуємо сімейні обставини дитини, за яких аналітик отримує можливість поглянути на її поведінку немов

згори, контролюючи і регламентуючи впливи цього оточення на неї.

Таким чином, усунування дитини з батьківського дому в технічному плані видається нам найбільш вдалим практичним розв'язанням питання. Однак, коли ми будемо говорити про кінцеві стадії аналізу, ви почувете, скільки сумнівів виникає щодо цього заходу. Найголовніше, ми порушуємо цим природний розвиток дитини у досить важливому пункті – передчасно роз'єднуємо її з батьками у той час, коли через зовнішні умови вона неспроможна ні до самостійного емоційного життя, ні до вільного вибору нових любовних об'єктів. Навіть у тому разі, коли дитячий аналіз вимагає тривалого лікування, то здебільшого між його завершенням і розвитком зрілості залишається незаповнений проміжок часу, протягом якого дитина в усіх відношеннях відчуває потребу у вихованні, керівництві й захисті. Але хто ж нам може дати які б то не було гарантії, що дитина сама відшукає дорогу до кращих об'єктів після того, як нам поталанило зруйнувати її перенесення? І коли дитина повернеться до батьківського дому, в якому відчуває себе чужою, подальше керівництво її вихованням довіряється переважно людям, з якими ми її з такими труднощами, фактично насильно розлучили. Дитина не може бути самостійною і через внутрішні причини. Внаслідок цього ми знову ставимо її в скрутне становище, коли вона, з-поміж усього згаданого, знову зустрічається з умовами, які спричинили її первинні конфлікти. Тоді дитина може або знову піти уже знайомим їй шляхом, який призвів до неврозу, або ж, якщо цей шлях закритий для неї внаслідок вдалого аналітичного лікування, вона йде у протилежному напрямі – відверто обурюється. З погляду на причини хвороби це, можливо, й корисно, але з позицій соціального благополуччя, що є кінцевою метою будь-якого виховання і лікування – далеко не кращий варіант.

Лекція четверта ПСИХОАНАЛІЗ ДИТИНИ ТА ЇЇ ВИХОВАННЯ

Разом зі мною ви розглянули два питання дитячого психоаналізу. Остання лекція нашого курсу присвячена третьому і, можливо, найважливішому питанню.

Спочатку підсумуємо сказане. Перша лекція була вступна. З погляду аналітичної теорії зміст її цілком індіферентний. Я докладно описала найнезначніші вчинки дитини, скажімо, пле-

тіння, ігри, тобто всі ті прийоми, за допомогою яких ми прагнули досягти прихильності маленьких пацієнтів. Причому йшлося не стільки про важливість самих прийомів аналізу, скільки про складність і неприступність такого об'єкта лікування, як дитина. На жаль, до неї лише незначною мірою можна застосовувати добре апробовані прийоми наукової терапії, оскільки в даному разі маємо справу з об'єктом специфічним. Будь-які наші дії з дитиною – навчання арифметики чи географії, виховні бесіди або аналіз – передбачають насамперед певний емоційний контакт. Чим важча робота чекає нас, тим міцнішим має стати цей зв'язок.

Період підготовки до лікування, тобто налагодження контакту, має свої особливості, зумовлені певними рисами особистості дитини, які зовсім не залежать від аналітичної терапії і техніки.

Друга частина нашого курсу була власне аналітичною: в ній я намагалася дати огляд тих шляхів, ідучи якими можна наблизитися до позасвідомої сфери дитини. Ця частика нашого курсу, як мені здається, розчарувала вас, бо ви зрозуміли, що випробувані технічні прийоми лікування дорослих не можуть застосовуватися до дитини. Навпаки, ми повинні відмовлятися від багатьох досягнень науки в цій галузі і добувати матеріал для аналізу там, де тільки можна – подібно до того, як ми чинили у повсякденному житті, прагнучи довідатися про інтимні переживання людини. Розчарування в даному випадку стосується, як мені здається, й іншого питання.

Відтоді, як я займаюся дитячим аналізом, багато хто з аналітиків питав, чи не доводилося мені підійти трохи ближче, ніж це можливо під час аналізу дорослих пацієнтів, до процесів розвитку дитини протягом перших двох років життя. Ця проблема дедалі більше цікавить наших аналітиків. Адже дитина стоїть набагато ближче до цього важливого періоду. А тому витіснення виражені у неї ще не так різко. Відтак нам ще легко проникнути через матеріал, який нашарувався на ці ранні переживання.

Отже, це відкриває додаткові можливості для дослідження несвідомого. Досі я завжди мусила відповідати на це питання негативно. Хоча матеріал, який нам дає дитина, як ви вже бачили з наведених мною прикладів, цілком ясний і зрозумілий. Він дає нам ключ до з'ясування суті дитячих неврозів (я залишаю за собою право дати їх описання в іншому місці), а також багатьох явищ, які можна було досліджувати тільки в дорослих пацієнтів.

Однак, мій теперішній досвід, накопичений за допомогою описаної тут техніки, свідчить,

що ми не можемо сягнути за межі того періоду, коли у дитини з'являється мовна здатність, коли її мислення прирівнюється до нашого. Теоретично – це обмеження наших можливостей. На мій погляд, його зрозуміти неважко. Все, про що ми дізнаємося стосовно цього “доісторичного” періоду під час аналізу дорослих пацієнтів, здобуваємо за допомогою вільних асоціацій і тлумачення реакцій перенесення, тобто тих двох технічних прийомів, які неможливо застосовувати, проводячи дитячий аналіз.

Даний випадок можна порівняти з випадком етнологів, який марно намагався б, досліджуючи первісний народ, одержати ключ до розуміння доісторичного часу суспільства, замість того, щоб вивчати історію культурного народу. Навпаки, спостерігаючи первісний народ, він був би позбавлений такого джерела, як сказання і міфи, які при вивченні культурного народу дають змогу зробити висновок про доісторичні часи. Так само й у випадку з маленькою дитиною: у неї ще немає реактивних утворень і покриваючих спогадів, які виникають лише під час латентного періоду і з яких проведений згодом аналіз може добути прихований за ними матеріал.

Таким чином, дитячий аналіз порівняно з аналізом дорослого пацієнта виявляється менш вдячним і в одержанні позасвідомого матеріалу.

Тепер я переходжу до третьої й останньої частини нашого курсу – до використання аналітичного матеріалу, одержаного після ретельно проведеного підготовчого періоду за допомогою описаних тут прямих та опосередкованих шляхів. Після зроблених обмовок ви підготовлені до того, щоб почути від мене щось нове, тобто таке, що відступає від класичних правил аналізу.

Розглянемо ще раз, але детальніше, аналітичну ситуацію у дорослого пацієнта. Його невроз розігрується, як ми знаємо, в межах його психічних інстанцій, тобто між трьома факторами: несвідомими потягами, *Я* та *Над-Я*, що є представником етичних та естетичних вимог суспільства. Завдання аналізу полягає в тому, щоб шляхом усвідомлення несвідомих потягів ліквідувати конфлікт між цими трьома інстанціями.

Потяги, котрі досі перебували у витісненому стані, не зазнавали через це впливу *Над-Я*, яке визначає тепер їх подальшу долю. На місце витіснення приходить свідомої критики, засудження однієї частки потягів, тоді як інші – частково сублімуються, відхиляються від сексуальної мети, почасти задовольняються. Цей новий сприятливий вихід залежить від того, що *Я* пацієнта, починаючи з моменту,

коли було здійснено початкове витіснення, аж до того часу, коли аналіз виконав свою визвольну місію, пройшло шлях свого етичного та інтелектуального розвитку і, таким чином, може приймати зовсім інші рішення, порівняно з тими, що приймалися раніше. При цьому потяги повинні піддаватися різноманітним обмеженням, а *Над-Я* мусить відмовитися від деяких своїх надмірних зазіхань. На спільній ниві свідомої роботи здійснюється тепер синтез між обома інстанціями.

Порівняйте ситуацію, яка має місце в дитини. Звичайно, її невроз також розігрується в межах психічних інстанцій, і в даному разі він теж визначається трьома силами – потягами, *Я* і *Над-Я*. Але ми вже двічі стикалися з тим, що при аналізі психіки дитини зовнішній світ її хоч і незручний для аналізу, але органічно важливий фактор і справляє сильний вплив на внутрішні співвідношення.

При розгляді початкової ситуації дитячого аналізу ми були змушені рахуватися з тим, що такий важливий момент, як усвідомлення хвороби, існує не у самої дитини, а в осіб, котрі її оточують, а при змалюванні ситуації перенесення виявилось, що аналітику доводиться поділяти любов і ненависть дитини з її фактичними об'єктами. Таким чином, нас не повинно дивувати, що зовнішній світ набагато сильніше впливає на механізм інфантильного неврозу дитини і на перебіг аналізу, ніж у дорослого пацієнта.

Раніше, ми сказали, що *Над-Я* дорослого індивіда є представником моральних вимог суспільства, в якому він живе. Ми знаємо, що *Над-Я* зобов'язане своїм походженням ототожненню дитини з першими і найважливішими об'єктами любові, з батьками, на яких суспільство поклало завдання укоренити в дитячу поведінку загальнообов'язкові етичні вимоги і домогтися обмеження потягів.

Отже, вимога, що на початку мала особистий характер і виходила від батьків, стає лише у ході прогресу (від об'єктивної любові до батьків до ототожнення з ними) *Я*-ідеалом, незалежним від зовнішнього світу і його прототипів.

У дитини ж про таку незалежність не може бути й мови. Звільнення від прив'язаності до улюблених об'єктів відбудеться лише в далекому майбутньому, ототожнення ж при об'єктній любові є дуже повільним і частковим. Однак *Над-Я* існує, і більшість відношень між ним і *Я* аналогічні в цей ранній період відношенням, які існують у дорослому віці. Хоча не слід випускати з уваги постійної зміни зв'язку між *Над-Я* та об'єктами, яким воно

зобов'язане своїм виникненням. Це нагадує явище сполучених посудин. Якщо в зовнішньому світі посилюються добрі стосунки з батьками, то одночасно у внутрішньому посилюються домагання *Над-Я* та енергія, з якою воно їх пред'являє. Якщо ці стосунки погіршуються, то водночас слабшає і енергія *Над-Я*.

Візьмемо для прикладу маленьку дитину. Якщо матері або няні вдається привчити її після першого року життя вчасно відправляти свої природні потреби, то у нас виникає враження, що дитина дотримується охайності не тільки через страх або любов до матері чи няні, а й у неї самої виникає певне ставлення до їхньої вимоги; вона радіє охайності і журиться, якщо з нею трапляється нещастя. Щоправда, ми завжди помічаємо, що наступна розлука дитини з особою, яка навчила її дотримуватись охайності (тимчасова відсутність матері чи зміна няні), ставить під загрозу це завоювання. Дитина знову стає неохайною. Культура поведінки маленької дитини відновлюється лише тоді, коли повертається її мати або коли в неї виникає прив'язаність до нової няні.

Однак наше враження, що дитина сама до себе ставить вимогу дотримуватись охайності, теж не є помилковим. Ця вимога, безперечно, є, але вона тільки тоді цінна для дитини, коли підкріплена авторитетом особи у зовнішньому світі. Якщо дитина втрачає зв'язок з улюбленим об'єктом, то вона втрачає і радість дотримання цієї вимоги.

На початку латентного періоду співвідношення продовжують залишатися тими ж. У ході аналізу дорослих ми часто дістаємо підтвердження того, які небезпечні наслідки для моральної сфери і структури особистості дитини може мати будь-яке порушення її прив'язаності до батьків. Якщо дитина через якісь причини втрачає своїх батьків або якщо вони втрачають цінність для неї внаслідок, скажімо, душевної хвороби чи скоєного ними злочину, то вона наражається разом з ними і на небезпеку частково зруйнувати своє *Над-Я*. У результаті вона вже не може протистояти своїм потягам. Виходячи з цього, мабуть, є можливість пояснити виникнення деяких асоціальних типів та психопатичних особистостей.

Для характеристики цих співвідношень, які існують і в кінці латентного періоду, я наведу приклад, запозичений з аналізу хлопчика того віку, що передує статевій зрілості.

Якось на початку лікування я спитала мого пацієнта, чи не приходять до нього погані думки. У відповідь почувала: “Так, коли хочеться щось украсти”. Я попросила його опи-

сати це переживання. Він сказав: *“Якщо я, наприклад, один вдома, а в буфеті є фрукти. Батьки пішли і не дали мені поласувати ними. Тоді я весь час думаю про те, що зараз я міг би взяти їх. Але намагаюся думати про щось інше, бо не хочу красти”*. Я запитала його, чи завжди він може втриматися від спокуси? Відповідь була ствердною: адже ніколи ще нічого не вкрав. *“А якщо твоє бажання стане дуже сильним, – запитала я, – що ти тоді робитимеш?”* *“Я все ж нічого не візьму, – відповідав він тріумфуючи, – тому що я боюся батька”*.

Отже, ви бачите, що його *Над-Я* досягло значної незалежності, яка позначається на його бажанні не стати злодієм. Коли ж спокуса зростає, він повинен закликати на допомогу ту особу (себто батька), якій він зобов’язаний існуванням цієї вимоги і від якої виходять застереження та загроза покарання. Інша дитина, перебуваючи в такому ж становищі, згадала б, можливо, про свою любов до матері.

Ця слабкість і залежність вимог дитячого *Я*-ідеалу цілком узгоджується також з іншими спостереженнями. Дитина має подвійну мораль: одну – для світу дорослих, другу – для себе і своїх однолітків. Ми знаємо, наприклад, що в дитини у певному віці з’являється почуття сорому, тобто вона уникає показуватися голою і справляти свої природні потреби в присутності чужих дорослих, а згодом також і в присутності близьких їй людей. Але ми добре знаємо, що ці самі діти без сорому роздягаються на очах інших дітей і що не завжди вдається заборонити їм ходити разом з іншими дітьми в туалет.

На диво, ми далі можемо виявити також, що діти відчувають огиду до деяких речей лише у присутності дорослих, тобто неначе під їхнім тиском, і зовсім інакше реагують на те саме у колі однолітків. Я, зокрема, пригадую десятирічного хлопчика, який під час прогулянки жваво вигукнув, вказуючи на купу коров’яку: *“Глянь-но, яке диво?”* І тут же виправив свою помилку: рясно почервонів. Потім він вибачився переді мною, немовби одразу не розпізнав, що це таке.

Однак я знаю, що цей же хлопчик охоче розмовляє зі своїми товаришами, не червоніючи, про екскременти. Одного разу він запевняв мене, що коли перебуває на самоті, може торкатися руками свого власного калу, не відчуваючи при цьому огиди. Але коли в цю мить присутній хтось із дорослих, то йому важко навіть говорити про це.

Таким чином, сором та огида, ці два найважливіших реактивних утворення, маючи

призначення не допустити задоволення анальних ексгібіціоністських потягів, потребують навіть після своєї виникнення дорослого об’єкта, закріплення та активності.

Ці зауваження стосовно залежності дитячого *Над-Я* і подвійної моралі дитини у питаннях, пов’язаних із соромом та огидою, підводять нас до розуміння найважливішої відмінності дитячого аналізу від аналізу дорослого пацієнта.

Дитячий аналіз взагалі не є приватною справою, що стосується тільки двох людей – аналітика та його пацієнта. Оскільки дитяче *Над-Я* ще не стало безособовим представником вимог зовнішнього світу, оскільки воно ще органічно пов’язане із навколишнім світом, то об’єкти, які існують у цьому світі, ще відіграють важливу роль під час самого аналізу і щонайперше – його останньої частини, коли йдеться про використання потягів, звільнення від витіснення.

Повернемося ще раз до порівняння з дорослим невротиком. Ми сказали, що при аналізі його психіки нам доводиться рахуватися з такими внутрішніми утвореннями, як потяги, *Я* і *Над-Я*. Якщо обставини складаються сприятливо, то нам не треба дбати про долю мотивів, які впливають із позасвідомої сфери. Вони підпадають під вплив *Над-Я*, яке несе, так би мовити, персональну відповідальність за їхню подальшу долю.

Яка ж внутрішня інстанція вирішує ці питання при дитячому аналізі? Беручи до уваги всі вище наведені висновки і зберігаючи послідовність, ми могли б сказати особам, які виховують дитину, таке: *“Ви маєте справу з її Над-Я, яке ще дуже тісно пов’язане з вами”*.

Звичайно, це дещо ускладнює дитячий аналіз. Бо ці ж самі батьки або вихователі, ставлячи до дитини підвищені вимоги, і привели її врешті-решт до надмірного витіснення, а відтак і до невроту. В даному разі між утворенням невроту та звільненням від нього за допомогою аналізу немає такого великого проміжку часу, як у дорослого пацієнта, *Я* якого протягом періоду лікування знову проходить усі етапи свого розвитку.

У випадку дорослого пацієнта те *Я*, яке прийняло перше рішення, і те *Я*, яке здійснює тепер перевірку його, вже більше не є ідентичними. Батьки, які призвели дитину до захворювання і які повинні тепер сприяти її одужанню, є фактично тими самими людьми з тими ж поглядами. Тільки у найсприятливішому випадку, вже навчені гірким досвідом (хворобою дитини), вони готові пом’якшити свої вимоги. Отож було б небезпечно покласти на

них вирішення долі звільнених за допомогою аналізу потягів. Не виключено, що дитина змушена буде ще раз піти шляхом витіснення, який знову приведе її до неврозу. В цьому разі було б доцільно зовсім відмовитися від тривалої і важкої аналітичної роботи вивільнення.

Який же вихід із становища? Чи припустимо передчасно оголошувати дитину певного віку повнолітньою лише тому, що у полоні неврозу її треба піддати аналізу, тобто покласти на неї вирішення такого важливого питання, як приборкання її власних потягів, котрі вивільняються від витіснення?

Я, відверто кажучи, не знаю, якими етичними аргументами керувалася б дитина, за допомогою яких критеріїв або практичних міркувань була б спроможна знайти вихід з цього скрутного становища. Думаю лише, що якби залишити її наодинці з хворобою, позбавити будь-якої допомоги, вона знайшла б єдиний найкоротший і найзручніший шлях – шлях безпосереднього задоволення своїх потягів.

Проте з аналітичної теорії і практики ми знаємо, що саме з метою запобігання неврозу не можна допустити, щоб дитина одержала справжнє задоволення на будь-якому етапі інфантильної перверсної сексуальності. Бо тоді фіксація на одержаній одного разу насолоді стане перешкодою для подальшого нормального розвитку, і прагнення до повторення цього переживання виявиться небезпечним стимулом для регресії на подальших етапах розвитку.

Із цього скрутного становища я бачу лише один вихід. Аналітик сам повинен вимагати, щоб йому дали свободу для управління дитиною в бажаному напрямку. Тільки так він зможе певною мірою забезпечити результативність аналізу. Зокрема, саме під його впливом дитина спроможна навчитися, як поводити себе стосовно своїх потягів. Зрештою на розсуд аналітика залишається питання, яку частину інфантильних сексуальних потягів треба притлумлювати чи зовсім відкинути внаслідок несумісності їх з культурними нормами, а які можуть бути допущені до безпосереднього задоволення чи мають бути піддані сублімуванню. В останньому випадку виховання має прийти на допомогу дитині всіма засобами, що є в його арсеналі. Коротко кажучи, аналітик повинен зуміти під час аналізу зайняти у внутрішньому світі дитини місце її Я-ідеалу. Тому йому не слід починати свою визвольну аналітичну роботу доти, поки він не переконається в тому, що остаточно оволодів цією психічною інстанцією дитини.

І саме тут для аналітика дуже важливо грати роль сильної особистості, про що ми вже

говорили. Тільки в тому разі, коли дитина відчуває, що авторитет аналітика більший за авторитет батьків, вона згодиться відвести найвище місце у своєму емоційному житті цьому новому об'єкту любові, який відтепер стоїть поряд з батьками.

Якщо батьки дитини, як я вже згадувала раніше, навчені хворобою дитини і висловлюють готовність пристосуватись до вимог аналітика, тоді виявляється, що можна справді здійснити розподіл аналітичної виховної роботи між аналітичними сеансами і домашнім середовищем або, швидше, навіть узгодити взаємодію обох факторів. Виховання дитини не тільки не припиняється після закінчення аналізу, але знову повністю переходить від аналітика до батьків, які збагатили свій досвід і розум.

Але якщо батьки, користуючись своїм впливом на дитину, утруднюють роботу аналітика, то дитина, емоційна прив'язаність якої спрямована і на аналітика, і на батьків, потрапляє в таке становище, як людина у нещасливому шлюбі, де вона стає об'єктом чвар. Нам нічого буде дивуватися, коли у результаті ситуації з'являться всі ті негативні наслідки при формуванні характеру дитини, які спостерігаються в неблагополучній сім'ї. Там дитина користується конфліктом між батьком і матір'ю, тут – між аналітиком і батьками, щоб звільнитися – як у першому, так і в другому випадку – від будь-яких вимог.

Становище особливо стає небезпечним, коли дитина, у якої виникає опір, зуміє так настроїти своїх батьків проти аналітика, що вони зажадають припинення аналізу. Аналітик втрапить дитину в надзвичайно несприятливий момент, – коли у неї з'явився опір та негативне перенесення. Можна не сумніватися в тому, що всі потяги, вивільнені досі за допомогою аналізу, будуть використані дитиною якнайгірше. Зараз я не розпочинаю дитячого аналізу, якщо характеристика або аналітична освіченість батьків не убезпечать мене, хоча б до певної міри, від таких складних ситуацій.

Треба, щоб аналітик повністю оволодів дитячою психікою. Цю думку я ілюструю одним прикладом. Йдеться про вже згадану шестирічну пацієнтку, яка страждала на невроз нав'язливості.

За допомогою аналізу я домоглася того, що вона дозволила своєму “чорту” говорити. Після чого вона почала розповідати дуже багато своїх анальних фантазій, спочатку неохоче, але за уваживши згодом, що я не висловлюю незадоволення, все сміливіше й докладніше.

Сеанс проходив у вигляді її повідомлень про анальні фантазії і став своєрідним нагро-

мадженням снів наяву, що раніше пригнічували її. Під час цієї бесіди зі мною вона звільнялась також і від тиску, який постійно відчувала. *“Анно Фройд, – сказала вона одного разу, – проведений з тобою час – це час мого відпочинку. Мені не треба стримувати свого “чорта”*. Іншого разу вона додала: *“Знаєш, у мене є ще такий час відпочинку, коли я сплю”*.

Під час аналізу і протягом сну дівчинка, очевидно, вивільнялась від того, що у дорослої людини рівноцінне постійній витраті енергії на підтримання витіснення. Її вивільнення виявилось насамперед у тому, що в ній відбулась якась зміна, вона стала уважнішою і жвавішою.

Через певний час дівчинка зробила ще один крок у цьому напрямку. Вдома вона теж почала розповідати про свої фантазії та анальні думки, які досі ретельно приховувала. Коли до столу подавали якусь страву, то вона пошепки робила якийсь незугарне порівняння або, звертаючись до інших дітей, виголошувала якийсь “брудний” жарт. Тоді її вихователька прийшла до мене, щоб одержати відповідні вказівки. Я на той час ще не мала досліду дитячою аналізу, якого набула згодом, і поставилася до цього досить несерйозно, порадивши виховательці не звертати увагу на такі дрібниці.

Однак результати виявилися цілком несподіваними. Через відсутність критики дитина зовсім втратила почуття міри і почала виявляти в домашньому оточенні все те, про що досі йшлося лише під час сеансів у мене. Вона цілком поринула у свої анальні уявлення, порівняння і вислови. Члени сім'ї стали вважати це нестерпним. Поведінка дитини, особливо за обіднім столом, відбивала апетит у всіх, і як діти, так і дорослі мовчки і з осудом, один за одним врешті-решт виходили з кімнати.

Отож моя маленька пацієнтка поводила себе як особа, одержима перверзією, або ж доросла душевно хвора, і поставила себе внаслідок цього поза товариством. Її батьки, не бажаючи карати, не ізолювали її від інших дітей, але дорослі члени родини почали уникати зустрічей з моєю пацієнткою. Щодо неї самої, то в неї у той же час зникли всі затримки і в іншому відношенні. Протягом кількох днів вона перетворилася на веселу, пустотливу, розбещену, задоволену собою дитину.

Її вихователька прийшла до мене вдруге поскаржитися на її поведінку: становище нестерпне, життя в домі порушене. Що діяти? Чи можна сказати дитині, що розповідь про такі речі ще не є такою страшною, але все ж не слід це робити вдома. Я повстала проти цього. Однак мусила визнати, що справді

припустилася помилки, приписавши *Над-Я* дитини самостійну спрямовуючу силу, якої *Над-Я* зовсім не мало. Як тільки авторитети, особи зовнішнього світу стали менш вимогливими, одразу ж поступливішим став і *Я*-ідеал, що досі був суворим і сильним, щоб викликати цілу низку симптомів неврозу нав'язливості. Сподіваючись на цю невротичну суворість *Я*-ідеалу, я виявила необережність і не досягла при цьому нічого корисного для аналізу.

На деякий час я перетворила загальмовану, невротичну дитину на вередливу, можна навіть сказати, перверзну. Але, крім того, я водночас погіршила ситуацію для своєї роботи, оскільки ця вивільнена дитина мала тепер “годину відпочинку” протягом цілого дня. Вона не вважала нашу спільну роботу важливою, не давала потрібного матеріалу для аналізу, оскільки тепер розпорошувала його протягом дня замість того, щоб збирати для сеансу, а відтак втратила і належний для аналізу стан. Для дитячого аналізу це більшою мірою, ніж для аналізу дорослих пацієнтів, зберігає свою силу думка про те, що аналітична робота може проводитися лише з пацієнтом, який перебуває у стані незадоволення.

На щастя, це становище виявилось небезпечним тільки теоретично, на практиці його легко було виправити. Я просила виховательку нічого не робити і запастися ще трохи терпінням, обіцяючи закликати дитину до порядку.

Під час наступного сеансу я діяла дуже енергійно: сказала дівчинці, що вона порушила нашу домовленість, адже я думала, що, розповідаючи мені про “брудні” речі, вона хоче позбутися їх, але тепер бачу, що це зовсім не так. Я нічого не маю проти того, щоб вона охоче розповідала все і у своєму домашньому колі, але тоді не розумію, для чого потрібна я. Ми можемо припинити сеанси і вона матиме змогу одержувати задоволення від своєї брутальності. Але якщо вона вірна своїм початковим намірам, то повинна говорити про такі речі тільки зі мною і більше ні з ким. Чим більше буде утримуватися від цього вдома, тим більше пригадає під час сеансу, тим швидше і я буду в змозі звільнити її від цих виявів непристойності.

Після моїх слів дівчинка дуже зблідла, замислилася, подивилася на мене і сказала з тією ж серйозністю, що й під час першого сеансу: *“Якщо ти так кажеш, то я більше не буду говорити про це”*. Так була відновлена її невротична сумлінність. Відтоді її домашні не чули від неї жодного слова про її фантазії. Із розбещеної перверзної дитини вона знову перетворилася на загальмовану, мляву.

Таке перетворення повторювалося у цієї пацієнтки ще кілька разів протягом її лікування. Коли вона впадала після вивільнення за допомогою аналізу від свого дуже важкого неврозу нав'язливості в іншу крайність – у “зіпсованість” або у перверзію, то у мене не залишалося іншого виходу, як знову відновити невроз і відновити у правах уже зниклого “чорта”. Зрозуміло, кожного разу я робила це в зменшеному масштабі і з більшою обережністю та м'якістю, ніж перед тим, аж поки, нарешті, не домоглася того, що дитина могла дотримуватися середини між цими двома крайнощами.

Я не спинялась би так докладно на цьому прикладі, якби всі зазначені вище співвідношення під час дитячого аналізу не були так яскраво виражені в ньому: слабкість дитячого Я-ідеалу, залежність від вимог, а відповідно, і неврозу від зовнішнього світу, його нездатність стримати без сторонньої допомоги вивільнені потяги і потребу для аналітика, що впливає з цього, мати неабиякий авторитет.

Ця авторитетність дає аналітику, котрий працює з дітьми, ще й інші переваги. Він може застосовувати “активну терапію” за Ференці, притлумлювати окремі симптоми, що спричинюють загату лібідо і дають, таким чином, багатий матеріал для аналізу.

Отже, аналітик ставить перед собою два важких завдання, що власне суперечать одне одному: він повинен аналізувати й виховувати, тобто мусить одночасно дозволяти й забороняти, розривати й знову з'єднувати. Якщо це не вдається, то аналіз стає для дитини індульгенцією, яка дозволяє їй робити все, що в суспільстві вважається забороненим. Якщо ж аналітик досягає вирішення цих завдань, то він коригує невдале виховання й аномальний розвиток і дає дитині або тим, хто вирішує її долю, змогу виправити помилки.

Як ви знаєте, під кінець аналізу з дорослими людьми ми не примушуємо пацієнта стати здоровим. Він сам вирішує, як йому бути з новою можливістю. Чи хоче він ще раз пройти шляхом, що призвів його до неврозу, чи розвиток власного Я змусить його, навпаки, задовольняти свої потяги або ж, скажімо, йому вдається знайти середній шлях між цими двома: синтезувати сили, які живуть у ньому.

Так само ми не можемо змусити батьків нашої маленької пацієнтки поводитися розважливіше з дитиною, яка одужує. Дитячий аналіз не забезпечує дитину від різних небезпек у майбутньому. Цей аналіз оперує переважно минулим; безумовно стверджуючи, таким чином, кращий ґрунт для розвитку.

Думаю, що з наведених співвідношень зрозумілішим стає, коли саме слід вдаватися до

аналізу. Показання до лікування зумовлені не тільки певним захворюванням дитини. Дитячий аналіз поширюється насамперед на середовище психоаналітиків, він повинен обмежуватися поки що дітьми, котрі проходять аналіз, і батьками, які ставляться до цього аналізу з певною довірою і повагою. Лише в такому середовищі можна без особливих вагань перевести аналітичне виховання, що триває протягом лікування, в домашнє виховання. За умов, коли аналіз дитини не може органічно зростися з її життям, а постає як чужорідне тіло, він призведе до появи у стосунках дитини із середовищем ще більшої кількості конфліктів порівняно з тими, від яких її звільнить лікування. Боюся, що це твердження розчарувало тих, хто був готовий поставитися до дитячого аналізу з певною довірою.

Відкривши перед вами труднощі дитячого аналізу, а не хотіла б закінчити ці лекції, не сказавши кількома словами про великі можливості, які має, на мою думку, дитячий аналіз, незважаючи на всі його проблеми, і навіть про деякі його переваги порівняно з аналізом дорослих пацієнтів. Я бачу насамперед три такі можливості.

У дитини можна домогтися зовсім інших змін характеру, ніж у дорослого. Дитина, яка під впливом свого неврозу пішла шляхом аномального розвитку характеру, повинна подолати лише короткий зворотний шлях, щоб знову потрапити на нормальну й відповідну її справжній сутності дорогу. Вона ще не визначила на цьому шляху – на відміну від дорослого – своє майбутнє життя: не обрала професію під впливом аномального розвитку, не створила дружби на цьому підґрунті, не вступила на цій основі в інтимні стосунки, які, переходячи потім в ототожнення, вплинули б на розвиток її Я. При “аналізі характеру” в дорослого ми повинні, власне “розпотрошити” все його життя, зробити неможливе, а саме: анулювати вчинки і не тільки усвідомити їхній вплив, а й скасувати його, якщо ми справді хочемо досягти успіху. Отже, в цьому аспекті аналіз дитини має багато переваг перед аналізом дорослих.

Друга можливість стосується впливу на *Над-Я*. Пом'якшення його суворості є, як ви знаєте, однією з вимог, що ставляться до аналізу неврозу. Тут, однак, аналіз дорослих пацієнтів стикається з найбільшими труднощами. Аналітик повинен вести боротьбу з найстарішими і найважливішими любовними об'єктами індивіда, з батьками, яких він інтроєцирував шляхом ототожнення. Пам'ять про них зберігається у більшості випадків з обоженням, і тому з цим так важко боротися.

При дитячому аналізі, як ви вже бачили, маємо справу з живими, реально існуючими у

зовнішньому світі особами, а не спогадами про них. Якщо до роботи, котра проводиться зсередини, долучити ще роботу зовні, якщо ми спробуємо видозмінити шляхом аналітичного впливу не тільки ототожнення, що вже існує, а й поряд з цим спробуємо видозмінити за допомогою звичайного людського впливу також і реальні об'єкти, то ефект буде повний і вражаючий.

Те саме стосується і третього пункту. Працюючи з дорослими доводиться обмежитися тим, що допомагаємо їм пристосуватися до навколишнього середовища. Ми не маємо ні наміру, ні можливості змінити середовище відповідно до їхніх потреб. При дитячому ж аналізі ми легко можемо це зробити. Потреби дитини простіші, їх легше зрозуміти і задовольнити. Відтак наші можливості у поєднанні з можливостями батьків бувають за сприятливих умов цілком достатніми, щоб на кожному етапі лікування дитини і поліпшення її стану надавати їй все або багато з необхідного.

Таким чином, ми полегшуємо дитині можливість пристосуватися, намагаючись підлаштувати оточуюче середовище до неї, і в даному разі ми здійснюємо подвійну роботу – зсередини і ззовні.

Думаю, що завдяки наявності цих трьох моментів ми домагаємось у дитячому аналізі, незважаючи на перелічені труднощі, такої зміни характеру, такого поліпшення й одужання, про яке ми й не мріємо, вдаючись до аналізу дорослих.

Я готова до того, що присутні па лекціях практичні аналітики після всього скажуть: те,

що я роблю з дітьми, настільки несхоже на загальноприйняті правила психоаналізу, що не має нічого спільного з ним. Це – “дикий” метод, який запозичує все в аналізі, але не керується суворими аналітичними приписами.

Проте уявіть собі таку ситуацію: під час прийому до вас приходять дорослий невротик і проситьвилікувати його. Після докладного ознайомлення виявляється, що його потяги, його інтелект так само мало розвинуті, залежні від навколишнього середовища, як і в моїх маленьких пацієнтів. Тоді ви, напевне, сказали б: “Фройдівський аналіз є чудовим методом, але він не створений для таких людей”. І ви застосували б до нього змішане лікування: ви провадили б чистий аналіз, наскільки це відповідало б його сутності, а в іншому ви користувалися б дитячим аналізом, оскільки кращого такого пацієнта і не заслуговує, маючи виразний інфантильний характер,

На моє переконання, аналітичний метод, призначений для певного своєрідного об'єкта, для дорослого невротика, аніскільки не постраждає, якщо спробуємо застосувати його в модифікованому вигляді до інших. Якщо ж хто-небудь захоче знайти інше застосування психоаналізу, то не варто ставити це йому на карб. Варто тільки завжди знати, що робиш.

Надійшла до редакції 24.12.2007.

Переклад з німецької за першоджерелом
Юрія КУЗНЕЦОВА та Анатолія ФУРМАНА

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Гуменюк О.Є.

Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. — Ялта—Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — 340 с.

У монографії вперше обґрунтовується інноваційно-психологічний клімат експериментальної системи модульно-розвивального навчання, котрий забезпечує психодуховне наповнення як мужсуб'єктних стосунків, так і внутрішньоособистісних процесів, станів, механізмів. Системно-дослідницьке опрацювання цього клімату дозволило чітко визначити предмет психологічного пізнання – сукупність його параметрів: психологічного впливу та його класів (пізнавально-суб'єктний, нормативно-особистісний, ціннісно-індивідуальнісний, духовно-універсумний), освітнього спілкування та його аспектів як різновидів обміну (інформаційний, діловий, смисловий, самосенсовий), полімотивації як форми активізації освітньої діяльності, що у взаємодоповненні спричинюють розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції та її компонентів (когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного, спонтанно-духовного) і ритмічно розвивають кожного як суб'єкта, особистість, індивідуальність, універсума. Уперше запропонована методологічна план-карта цього клімату, що розчленовує об'єкт дослідження на низку предметів, а також адекватні їм моделі-конфігуратори, які синтезують різні знання про цей об'єкт.

Для науковців, освітян, психологів, соціологів, управлінців, аспірантів, студентів, які свідомо професіоналізують соціально-психологічну сферу суспільства.